

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**Використання творів української художньої літератури
на уроках історії в 9 класі**

студента IV курсу, групи СОІ-41

предметної спеціальності

014.03 Середня освіта (Історія)

Третяка Василя Васильовича

Керівник:

Райківський Ігор Ярославович,

доктор історичних наук, професор

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

м. Івано-Франківськ – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Місце і роль художньої літератури у процесі вивчення школярами історії України: теоретичний аналіз	10
1.1. Художня література як специфічне історичне джерело та засіб пізнання минулого	10
1.2. Становлення нової української літератури та її роль у формуванні національної свідомості та української ідентичності в ХІХ ст.	14
1.3. Міжпредметні зв'язки історії та літератури в сучасній школі	23
РОЗДІЛ 2. Навчальна програма і шкільні підручники з історії України ХІХ – початку ХХ ст. під кутом зору використання творів художньої літератури	29
2.1 Відображення творчості українських письменників у сучасних підручниках з історії України для 9 класу	29
2.2 Пізнавальний потенціал української літератури ХІХ століття у навчанні історії	40
РОЗДІЛ 3. Методичні прийоми та практичне використання дев'ятикласниками художньої літератури на уроках історії України	51
3.1. Методика підготовки вчителя до уроку з використанням художньої літератури	51
3.2. Практичні аспекти використання української художньої літератури на уроках історії України в 9 класі	56
ВИСНОВКИ	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71
ДОДАТКИ	80

ВСТУП

Актуальність дослідження теми «Використання творів української художньої літератури на уроках історії в 9 класі» зумовлена кардинальними змінами в системі сучасної середньої освіти, пов'язаними з упровадженням концепції Нової української школи (далі – НУШ) та реалізацією Державного стандарту базової середньої освіти. Сучасний етап розвитку педагогічної науки вимагає відходу від пасивних, репродуктивних методів навчання на користь компетентнісного та інтегрованого підходів. Характерною ознакою значної частини сучасних підручників з історії є надмірне інформаційне перевантаження, що виявляється в домінуванні сухих статистичних даних та академічних фактів. Окрім того, гострою проблемою залишається слабкість методичного апарату підручників, які спрямовані на репродуктивне відтворення інформації. Як наслідок, у шкільній практиці спостерігається проблема механічного відтворення фактів учнями та зниження їхнього пізнавального інтересу до предмета.

Під цим кутом зору важливу роль у підвищенні інтересу до навчання відіграє використання на уроках історії творів художньої літератури. Воно допомагає учням не просто «засвоювати факти», а й емоційно проживати історичні події, коли літературні твори стають своєрідним «містком» між фактами й емоціями, допомагаючи відчувати історію як живу реальність, а не лише як набір дат і подій. Це дослідження є важливим у контексті сучасних вимог до освітнього процесу і малодослідженість порушеної проблеми в науковій літературі. Автор наводить конкретні приклади і практичні завдання, як можна застосувати твори української художньої літератури на уроках історії України в 9 класі закладу загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО).

Об'єктом дослідження є процес навчання історії України учнів 9 класу під кутом зору використання української художньої літератури.

Предметом дослідження є методи, форми та прийоми використання творів української художньої літератури на уроках історії України в 9 класі ЗЗСО.

Метою дослідження є теоретичний аналіз української художньої літератури як історичного джерела, аналіз підручників з історії України для 9 класу та розробка практичних методів використання художніх творів на уроках історії.

Реалізація поставленої мети вимагає розв'язання таких **завдань**:

- провести теоретичний аналіз художньої літератури як специфічного історичного джерела та визначити її дидактичні можливості як засобу пізнання минулого;
- дослідити історичні обставини становлення нової української літератури в XIX столітті та з'ясувати її вплив на процеси національної самоідентифікації українців;
- обґрунтувати сутність і значення міжпредметних зв'язків історії та літератури в сучасній шкільній освіті в умовах компетентнісного підходу;
- проаналізувати чинні підручники та навчальну програму з історії України для 9 класу, щоб виявити особливості відображення в них творчості українських письменників та оцінити наявний дидактичний апарат;
- визначити пізнавальний потенціал української літератури XIX – початку XX ст. та виокремити ключові твори, доцільні для вивчення соціально-економічних, політичних та культурних процесів епохи;
- розробити методи роботи з літературними творами на уроках історії України в 9 класі.

Хронологічні межі дослідження з історичної точки зору охоплюють «довге XIX століття». Нижньою межею є остання третина XVIII ст., коли етнічні українські землі перейшли під владу Російської та Австрійської (пізніше – Австро-Угорської) імперій, а верхньою – 1914 р., початок Першої світової війни.

Методи дослідження. У процесі дослідження було використано комплекс загальнонаукових і спеціально-педагогічних методів. Використання принципу історизму дало можливість простежити взаємозв'язок між історичними подіями та їх відображенням у художній літературі, а також визначити пізнавальний

потенціал літературних творів для вивчення історії України в 9 класі. Метод аналізу застосовано для вивчення наукової, методичної і літературознавчої літератури з проблеми використання художньої літератури на уроках історії. Метод синтезу дав змогу узагальнити отримані результати та сформулювати цілісне бачення ролі художньої літератури в історичній освіті. Індуктивний метод було використано для узагальнення окремих фактів та результатів аналізу художніх творів, що дало змогу сформулювати загальні висновки щодо можливостей використання художньої літератури на уроках історії України. Дедуктивний метод застосовувався під час переходу від загальних теоретичних положень про міжпредметні зв'язки та використання художньої літератури в навчанні до аналізу конкретних творів, методів і форм їх практичного використання на уроках історії України в 9 класі.

У свою чергу, метод порівняння застосовано під час аналізу підручників з історії України для 9 класу. Це дало можливість зіставити структуру навчального матеріалу, особливості висвітлення тем культури та літератури, а також характер поданих навчальних завдань. Також було застосовано SWOT-аналіз під час дослідження можливостей використання творів художньої літератури на уроках історії України в 9 класі, що дало змогу комплексно оцінити переваги використання художньої літератури при вивченні історії.

Наукова новизна пропонованої роботи полягає в комплексному розкритті можливостей використання творів української художньої літератури як засобу навчання історії в 9 класі. Запропоновано авторські методичні підходи й практичні завдання, що є актуальним у контексті реалізації концепції Нової української школи.

Практичне застосування результатів дослідження може бути здійснено у професійній діяльності вчителів у школі, а також у подальшій науковій роботі, зокрема для підготовки кваліфікаційних праць.

Апробація результатів. Основні положення і попередні результати дослідження були апробовані шляхом виступу на звітній науковій конференції студентів підсекції методики навчання історії 2 квітня 2026 р. на базі

Карпатського національного університету імені Василя Стефаника. У межах даного наукового заходу було представлено доповідь на тему «Використання творів української художньої літератури на уроках історії в 9 класі». Обговорення з учасниками дозволило отримати цінні зауваження та рекомендації, які були враховані при подальшому написанні кваліфікаційної роботи.

Огляд джерел. Проблема розгляду художньої літератури як історичного джерела в сучасній науковій літературі представлена відносно обмеженою кількістю спеціальних досліджень. Незважаючи на її важливість для історичної науки та методики навчання історії, цій темі присвячено небагато ґрунтовних праць, що свідчить про актуальність подальшого вивчення даної теми. Водночас у науковому доробку можна виокремити декілька ключових робіт, у яких художня література розглядається як історичне джерело.

Зокрема, О. Погорелов у статті «Художня література як історичне джерело для вивчення деяких аспектів Першої світової війни» [49] доводить, що художні твори можуть бути використані як джерело для вивчення історичних подій, оскільки вони передають емоційне сприйняття суспільством історичних процесів. Подібну позицію висловлює київський дослідник І. Коляда у праці «Роль та місце художньої літератури на уроках історії України» [37]. Автор наголошує, що художня література містить значний історико-пізнавальний потенціал, адже дозволяє відтворити соціальні умови, ментальність та особливості життя людей певної епохи, що робить її важливим допоміжним історичним джерелом. Історико-культурну цінність художніх текстів XIX століття також обґрунтовує О. Білецький у праці «Українська література XIX – початку XX століття» [25]. Дослідник підкреслює, що художня література часто відображає реалії свого часу та може емоційно передати дух епохи.

Ще одну важливу групу джерел становлять праці, присвячені розвитку української літератури XIX століття та її впливу на формування національної свідомості та ідентичності. У цих дослідженнях автори розглядають художню

літературу не лише як мистецьке явище, а й як потужний чинник національно-культурного відродження українського народу. У своїй праці «Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.» [31] Я. Грицак розглядає процес становлення модерної української нації, підкреслюючи важливу роль культури та літератури у формуванні національної ідентичності. Дослідник доводить, що саме через культурні процеси відбувалося пробудження національної свідомості. О. Островський та Є. Молнар у статті «Вплив української мови та літератури на формування національно-культурної ідентичності» [47] наголошують, що мова і література є ключовими чинниками збереження та розвитку національної самоідентифікації. У праці Т. Урись «Художня література як джерело формування національної ідентичності» [56] підкреслюється, що художнє слово виконує важливу роль у процесі націєтворення. Авторка доводить, що література є носієм історичної пам'яті та засобом формування національної самосвідомості.

У сучасних наукових дослідженнях значна увага приділяється питанням методики викладання історії та реалізації міжпредметних зв'язків, зокрема між історією та українською літературою. У навчально-методичному посібнику О. Пометун та Г. Фреймана «Методика навчання історії в школі» [20] подано ґрунтовні рекомендації щодо організації навчального процесу з історії. Автори акцентують увагу на сучасних методах навчання, формуванні компетентностей учнів та ефективному використанні міжпредметних зв'язків у школі. Проблему міжпредметних зв'язків безпосередньо досліджує О. Жукова у праці «Міжпредметні зв'язки – ключовий чинник осучаснення педагогічних технологій профільного навчання» [33], де авторка обґрунтовує, що інтеграція навчальних предметів є важливим чинником модернізації сучасної освіти та підвищення її ефективності. Методичні аспекти реалізації міжпредметних зв'язків також розглядає О. Тиндирика у роботі «Міжпредметні зв'язки на уроках історії як засіб формування компетентностей учня» [53]. Авторка підкреслює, що використання міждисциплінарного підходу сприяє розвитку ключових компетентностей учнів та активізації їхньої навчально-пізнавальної

діяльності. У дослідженні В. Янсья «Суть та види міжпредметних зв'язків у навчанні» [59] розкривається теоретична основа міжпредметної інтеграції.

Окрему групу джерел дослідження становлять сучасні підручники з історії України для 9 класу, які використовуються у ЗЗСО. Їх аналіз є важливим, оскільки саме підручник залишається одним із головних засобів навчання та безпосередньо впливає на формування історичних знань учнів. Особливу увагу було приділено тому, як у підручниках представлено художню літературу, наскільки активно автори залучають літературні твори до пояснення історичних подій та які методичні можливості вони пропонують для роботи з художніми текстами на уроках історії.

Для аналізу було обрано підручники з історії України для 9 класу, які є одними з найбільш поширених у сучасному освітньому процесі. Зокрема, досліджено підручники «Історія України» [16] та «Історія України з поглибленим вивченням історії» [17] (автори – О. Гісем та О. Мартинюк), підручник «Історія України» [15] за редакцією В. Власова, а також підручник «Історія України» [19] (автори – О. Пошетун, Н. Гупан, І. Смагін). Також було опрацьовано підручник «Історія України» [21] авторів О. Ресента та О. Малій. Усі зазначені видання рекомендовані Міністерством освіти і науки України та активно використовуються у сучасній шкільній практиці.

Важливу групу першоджерел у дослідженні становлять твори української художньої літератури ХІХ століття, які дозволяють глибше зрозуміти історичну епоху. У процесі дослідження було використано твори українських письменників, які у своїй творчості порушували важливі суспільні та історичні проблеми. Зокрема, соціально-психологічна новела Ольги Кобилянської «Людина» [6] дає можливість простежити становище жінки в суспільстві, проблему нерівності та прагнення її до самореалізації. Повість Марко Вовчок «Інститутка» [9], є важливою для дослідження теми кріпацтва та становища селянства. У творі авторка реалістично змальовує тяжке життя селян, жорстоке ставлення поміщиків до кріпаків, соціальну нерівність та безправне становище людей. Подібну проблематику висвітлено і в повісті Івана Нечуя-Левицького

«Микола Джеря» [11], де змальовано протест селян проти кріпосницького гноблення та прагнення людини до свободи. Соціально-психологічна повість Михайла Коцюбинського «Fata Morgana» [8] відображає соціальне становище українського села на початку XX ст., зміни у світогляді селян та їхні марні прагнення до кращого життя.

Важливим джерелом для вивчення повсякденного життя українського села в пореформений період, після скасування кріпацтва є повість «Кайдашева сім'я» [10], в якій Іван Нечуй-Левицький детально відобразив побут, традиції та особливості ментальності українського селянства. Для дослідження проблем трудової еміграції українців важливе значення має новела «Камінний хрест» [12] Василя Стефаника. У творі показано складні соціально-економічні умови життя селян, причини та трагізм вимушеного виїзду українців за кордон у пошуках кращої долі. Цінним джерелом для аналізу процесів промислового розвитку та становища робітників у другій половині XIX ст. є роман Івана Франка «Борислав сміється» [13]. У ньому автор змальовує умови праці робітників, соціальну нерівність та формування робітничого руху в Галичині.

Особливе значення для дослідження української культури та національної свідомості має творчість Тараса Шевченка, зокрема його славнозвісна збірка «Кобзар» [14]. У його творах порушуються проблеми соціального та національного гноблення, критика самодержавства та боротьба українського народу за свої права. Важливим джерелом є також поема «Енеїда» [7] зачинателя нової української літератури Івана Котляревського, що відображає побут, звичаї, традиції та особливості життя українського суспільства кінця XVIII – початку XIX ст.

Структура та обсяг роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи – 99 сторінок.

РОЗДІЛ 1. Місце і роль художньої літератури у процесі вивчення школярами історії України: теоретичний аналіз

1.1. Художня література як специфічне історичне джерело та засіб пізнання минулого

Упродовж тривалого часу художню літературу не сприймали як повноцінне історичне джерело. Історики переважно вважали, що для вивчення минулого потрібно використовувати лише офіційні документи, хроніки чи архівні матеріали. Проте з часом в умовах подолання радянської спадщини історіописання підходи до історичної науки почали змінюватися. Дослідники стали більше уваги звертати не лише на політичні події, а й на життя звичайних людей, їхній побут, переживання, світогляд і суспільні настрої. Художня література дедалі частіше почала розглядатися і як важливе джерело інформації про минуле.

Література є важливим носієм духовної культури народу. Одним з її визначальних принципів виступає історизм, адже літературні твори відображають історичний розвиток суспільства та національні особливості певної епохи. У художніх текстах поєднуються різні аспекти людського буття: соціально-історичний, культурно-національний і духовний. Така взаємодія дозволяє глибше осмислити історичні процеси та сформувати цілісне уявлення про розвиток суспільства. Водночас українська література часто поєднує історичну основу з елементами художнього вимислу, що допомагає яскравіше відтворити події минулого та сприяє формуванню в учнів патріотичних почуттів і поваги до історії свого народу [54, с. 32, 33].

З огляду на значний пізнавальний потенціал художньої літератури, недоцільно заперечувати її значення як різновиду історичних джерел, що має важливу цінність під кутом зору можливості використання в навчально-виховному процесі в ЗЗСО. Літературні твори є важливими пам'ятками писемної культури народу, що мають суспільне значення і значний пізнавальний потенціал для учнівської молоді під кутом зору емоційного сприйняття, що стимулює пам'ять і мотивацію. Загальновідомо: події і факти,

суспільні процеси, що викликають сильні почуття, запам'ятовуються краще. Твори художньої літератури відображають суспільну свідомість певної доби та водночас впливають на її формування.

Крім того, художня література виконує низку важливих функцій: зберігає, накопичує та передає від покоління до покоління моральні, філософські й інші соціальні цінності, а також відображає світоглядні уявлення та естетичні ідеали різних епох, народів і соціальних груп. Важливо враховувати й те, що літературні твори є складовою культури тієї історичної доби, в якій вони були створені. Саме тому їх можна розглядати як важливе джерело для вивчення історії. Художня література виступає своєрідною формою вираження масової свідомості та водночас може впливати на формування суспільної ментальності. Тому, для історичної науки художня література є як окремим об'єктом наукового дослідження, так і важливим джерелом інформації [60].

Проте особливістю художньої літератури є значний вплив суб'єктивності автора, його світогляду, життєвого досвіду та творчої уяви, які відображаються у процесі створення літературного твору. Літературні твори зазвичай орієнтовані на широке коло читачів, тому їх не можна розглядати як точне фактологічне джерело. Водночас вони мають важливе значення для розуміння духовної атмосфери певної епохи, адже передають уявлення людей про навколишню дійсність та відображають суб'єктивні аспекти соціального життя. Слід також враховувати, що художні твори можуть відрізнятися за своїм значенням як історичне джерело. Зокрема, одні з них створювалися безпосередньо в той історичний період, якому вони присвячені, тоді як інші були написані значно пізніше. Це впливає на характер відображення подій та ступінь їх історичної достовірності [49, с. 131, 132].

Художні твори, створені в ту історичну епоху, якій вони присвячені, можуть розглядатися як своєрідні свідчення свого часу, причому досить цінними, попри свою суб'єктивність. Вони відображають суспільні настрої, уявлення людей про навколишню дійсність, особливості побуту, культури та духовного життя. Ось чому такі тексти становлять інтерес не лише для

літературознавців, але й для істориків, оскільки можуть бути використані як додаткове джерело інформації про минуле. Для дослідників і учнів вони допомагають відтворити загальну картину певного історичного періоду, доповнюючи відомості, отримані з інших джерел.

Окрему групу становлять твори художньої літератури, які спеціально присвячені відтворенню історичного минулого. У таких випадках автори свідомо ставлять перед собою мету художнього осмислення певної історичної доби. Працюючи над подібними творами, письменники зазвичай звертаються до різноманітних історичних джерел, наукових досліджень та архівних матеріалів. Це дає змогу створити художній образ епохи, поєднуючи історичні факти із творчою інтерпретацією. Водночас необхідно враховувати, що подібні джерела можуть містити певні неточності або суперечності, оскільки вони створювалися в конкретних історичних умовах і відображають погляди їхніх авторів. Тому під час їх використання важливо здійснювати критичний аналіз і співставляти інформацію з іншими історичними матеріалами [63].

У сучасному освітньому просторі спостерігається активізація дискусій щодо змісту української художньої літератури, яка вивчається в закладах загальної середньої освіти. Зокрема, висловлюються думки про те, що класичні твори не завжди викликають інтерес у сучасних учнів, оскільки описані в них події та проблематика часто здаються віддаленими від реалій їхнього життя. У зв'язку з цим частина школярів сприймає такі твори як малозрозумілі або неактуальні. Натомість більшу зацікавленість у них можуть викликати твори пригодницького, детективного чи фантастичного характеру [76]. Однак вчитель не може виходити за рамки навчальної програми, а цікаві для учнів художні твори доцільно пропонувати й обговорювати на факультативних заняттях.

Ефективним засобом підвищення інтересу учнів до художньої літератури є поєднання її вивчення з історією. Інтеграція цих навчальних дисциплін дозволяє краще зрозуміти історичний контекст створення художніх творів, побачити зв'язок між подіями минулого та їхнім відображенням у літературі. Такий підхід робить навіть твори, написані в попередні історичні епохи, більш

зрозумілими та актуальними для учнів, оскільки вони починають сприймати їх не як абстрактні тексти, а як відображення реальних історичних процесів і людських переживань.

Водночас важливо підкреслити, що літературна освіта не повинна обмежуватися лише творами, які викликають безпосередній інтерес учнів. Здобувачі освіти мають ознайомлюватися з різними жанрами художньої літератури, зокрема соціально-психологічними, історичними та філософськими творами, з урахуванням їхніх вікових особливостей. Добір літературних творів для вивчення має поєднувати врахування читацьких інтересів учнів із необхідністю формування їхнього світогляду. Прочитані твори повинні не тільки приносити емоційне задоволення та сприяти розвитку критичного мислення, але й виховувати національно-патріотичні почуття, повагу до культурної спадщини, традицій, звичаїв і символів українського народу. Важливо, щоб такі твори мали високий художній рівень, поєднували змістову глибину з естетичною виразністю [56, с. 187].

Попри значний пізнавальний потенціал, художня література має низку обмежень як історичне джерело. Передусім, це зумовлено її суб'єктивним характером: літературні твори відображають події минулого через призму авторського світогляду, особистого досвіду та ідейних переконань, що може призводити до спотворення або однобічного трактування історичної реальності. Важливою рисою художньої літератури є наявність елементів художнього вимислу. Автори часто доповнюють реальні події вигаданими деталями, змінюють хід подій або характеристики історичних постатей з метою посилення емоційного впливу на читача. Використання літератури без критичного зіставлення з документальними джерелами може призвести до формування у дітей хибних історичних стереотипів. Ще одним недоліком є відсутність чіткої документальної достовірності. На відміну від офіційних історичних документів, художні тексти не завжди містять точні дати, факти чи об'єктивні оцінки подій. Вони передають радше загальне уявлення про епоху, ніж конкретну історичну інформацію. Крім того, літературні твори можуть

відображати ідеологічні впливи свого часу. Автори нерідко підпадають під вплив панівних політичних або соціальних ідей, що також позначається на змісті твору та інтерпретації історичних подій [20, с. 160, 163].

Отже, художня література є важливим і специфічним історичним джерелом, яке дає змогу глибше пізнати минуле через відображення суспільних настроїв, духовного життя, культури, побуту та світогляду людей певної епохи. На відміну від офіційних документів, літературні твори передають не лише фактичний бік історичних подій, а й емоційне сприйняття історичної реальності, що сприяє формуванню цілісного уявлення про минуле. Водночас використання художніх творів як історичного джерела потребує критичного підходу, оскільки вони містять елементи суб'єктивності, художнього вимислу та можуть відображати ідеологічні впливи свого часу. Як наслідок, літературні тексти доцільно аналізувати у поєднанні з іншими історичними джерелами, що дозволяє уникнути спотвореного трактування історичних подій.

1.2. Становлення нової української літератури та її роль у формуванні національної свідомості та української ідентичності в XIX ст.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. українські землі опинилися в новій геополітичній ситуації, що визначила їхній подальший історичний розвиток. Унаслідок ліквідації залишків козацької автономії та поділів Речі Посполитої етнічні українські території втратили ознаки політичної самостійності й були розділені між двома імперіями – Російською та Австрійською [див. Додаток А]. При цьому переважна частина українських земель і населення увійшла до складу Російської імперії, тоді як західні регіони опинилися під владою Австрії. Відсутність власної державності зумовила глибокі трансформації в політичному, суспільному та культурному житті. Інтеграція українських територій до імперських структур супроводжувалася уніфікаційною політикою, спрямованою на обмеження національної самобутності. Україна через несприятливі історичні обставини втратила свої вищі верстви, нащадки яких зросійщилися або спольщилися. Українська національність була практично

зведена до селянства. Внаслідок цього українські землі функціонували як колоніальні регіони великих держав, що не мали можливості самостійно визначати свій політичний та культурний розвиток [50, с. 4, 5].

У XIX ст. українські землі у складі Російської імперії перебували під впливом цілеспрямованої державної політики, що мала на меті обмеження розвитку національної культури та асиміляцію українського населення. Основним інструментом цієї політики було зросійщення, що передбачало витіснення української мови (офіційно – наріччя) з ключових сфер суспільного життя, зокрема освіти, адміністрації та видавничої діяльності. Імперський уряд розглядав українців (русинів, «малоросів») не як окрему націю, а як невід’ємну частину Росії, деякий час відділеною від неї в силу історичної «випадковості». Відмінності, що існували між росіянами та українцями, «малоросами», на їх думку, виникли саме внаслідок цього тимчасового відокремлення. Тепер, возз’єднавшись із росіянами назавжди, «великоросами», «малороси», повинні були втратити свої відмінні риси і стати «справжніми росіянами». Відтак політика уряду, спрямована на прискорення цього «природного» процесу, проводилася аж до самого розпаду імперії. Російська влада послідовно звужувала сферу використання української мови, зводячи її переважно до рівня селянського побутового спілкування. Це супроводжувалося асиміляцією освічених верств населення, які змушені були переходити на російську мову як засіб соціального просування [23, с. 185, 188, 189].

Особливо виразно репресивний характер імперської політики проявився у другій половині XIX ст., коли було прийнято низку нормативних актів, спрямованих на обмеження українського культурного простору. Зокрема, Валуєвський циркуляр 1863 р. [див. Додаток Б], [62] забороняв видання більшості книжок українською мовою, а Емський указ 1876 р. [див. Додаток В], [68] значно розширив ці обмеження, заборонивши не лише друк, але й ввезення українських видань з-за кордону, а також використання мови в театральних виставах і публічному житті.

Такі заходи суттєво гальмували розвиток української літератури, науки та освіти. У цих умовах українська культура була позбавлена можливості повноцінного інституційного розвитку, а національний рух змушений був діяти в обмеженому та часто нелегальному середовищі. Це призводило до того, що процес формування модерної української нації відбувався повільніше та за складніших умов порівняно з іншими європейськими народами. Крім того, імперська політика сприяла формуванню уявлення про меншовартість української мови та культури. Через систему освіти, адміністративний апарат і культурну політику утверджувалася домінантна роль російської мови як єдиної «високої» культури, що негативно впливало на розвиток національної самосвідомості українців [29, с. 265, 266].

На західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, умови для розвитку української культури були відносно сприятливішими, однак і там існували обмеження. Українське населення зазнавало впливу онімічення, а із середини XIX ст. – дедалі сильніших полонізаційних тенденцій, доступ до освіти та культурних інституцій залишався обмеженим. Провідні позиції в політичному, освітньому та культурному житті займали польські та німецькомовні еліти, що зумовлювало домінування польської та німецької мов у суспільному просторі. У таких умовах українська культура і література змушена була розвиватися в обмеженому середовищі, не маючи достатньої інституційної підтримки. Українське населення тривалий час залишалося переважно селянським за своїм соціальним складом, що також ускладнювало формування повноцінного культурного середовища. Відсутність розвиненої національної інтелігенції та обмежений доступ до освіти сприяли тому, що українська мова довгий час функціонувала переважно в побутовій сфері [31, с. 46–52].

За цих умов можливості відкритої політичної боротьби за національне самовизначення були суттєво обмежені. Провідну роль у збереженні та розвитку української ідентичності відігравали культурні чинники, серед яких особливе місце належало літературі. Саме культурна сфера стала тим

простором, у якому формувалися та відтворювалися основи національної свідомості, історичної пам'яті та мовної самобутності народу. Українська література в імперський період, по суті, виконувала функцію своєрідного інструменту національного самозбереження, в умовах обмеження використання української мови в офіційній сфері залишалася одним із небагатьох засобів її розвитку та поширення. Через художні образи та історичні сюжети формувалося усвідомлення спільного минулого, формування уявлень про єдність народу та його окремішність серед інших етносів. Література виступала не лише як форма мистецтва, а й як засіб ідеологічного впливу, що сприяв консолідації суспільства навколо національних цінностей. Саме культура, а не політичні інститути, стала основою формування модерної української нації, оскільки політична діяльність була значною мірою обмежена імперською владою. Не менш важливою була й виховна функція літератури, що формувала ціннісні орієнтири, сприяла розвитку патріотичних почуттів, утвердженню ідеалів свободи, гідності та справедливості [55, с. XLII].

Художня література відіграла визначну роль у становленні української літературної мови. Вона стала тим середовищем, у якому народна розмовна мова отримала письмове оформлення, стилістичне багатство та функціональне розширення. Письменники, звертаючись до живої народної мови, не лише фіксували її особливості, а й творчо опрацьовували, адаптуючи до потреб літературного висловлення. У такий спосіб формувалися мовні норми, розвивалися жанри та стилі, що сприяло поступовому утвердженню української мови як повноцінної літературної системи [52, с. 122, 124]. Література сприяла формуванню національного інформаційного простору, в якому поширювалися ідеї відродження мови, культури та історичної спадщини. Через літературні твори відбувалося поступове розширення кола носіїв національної ідентичності, що мало особливе значення в умовах соціальної роздрібненості українського суспільства.

Важливим чинником формування української національної ідентичності у XIX ст. стала діяльність письменників, які свідомо обирали для своєї творчості

народну розмовну мову (Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Марко Вовчок та ін.). У контексті домінування імперських культурних стандартів, зокрема в межах Російської імперії, така мовна стратегія набувала не лише художнього, а й виразного суспільно-політичного значення. Використання української мови в літературі сприяло її унормуванню, розширенню сфер функціонування та піднесенню статусу як повноцінної літературної мови, що, в свою чергу, утверджувало уявлення про українців як окрему культурно-історичну спільноту. Звернення до народної мови дозволяло письменникам відобразити реальне життя, світогляд і цінності широких верств населення, передусім селянства, яке становило основу українського етносу. Через художні тексти відбувалося не лише збереження мовної традиції, а й формування спільного культурного простору, що об'єднував носіїв цієї мови [70].

Такий підхід сприяв усвідомленню спільності історичного досвіду, звичаїв і ментальності, що є ключовими елементами національної ідентичності. Водночас використання народної мови в літературі в умовах імперської культурної політики вимагало значної громадянської позиції та інтелектуальної сміливості. Письменники мали можливість обирати домінантні державні мови, що відкривало ширші можливості для публікації творів, визнання та уникнення цензурних обмежень. Проте свідоме звернення до української народно-розмовної мови означало готовність до певних утисків, обмежень у видавничій діяльності та маргіналізації в офіційному культурному просторі [62; 68]. Таким чином, літературна діяльність українських авторів набувала характеру культурного спротиву імперській асиміляційній політиці.

Попри те, що в історичному протистоянні української та російської мов повної русифікації українського населення не відбулося, цей процес виявився настільки тривалим і глибоким, що його наслідки залишаються відчутними навіть через значний час після скасування офіційних обмежень на функціонування української мови. Передусім, варто підкреслити, що багатовікові заборони та втручання в мовне життя суспільства порушили

природний, внутрішньо зумовлений розвиток української мови як самостійної мовної системи. Зокрема, у внутрішній будові української мови закріпилися глибокі зміни: помітне зростання кількості запозичень із російської мови, поширення калькованих конструкцій та утворень на основі непритаманних мовних моделей, навіть за наявності власних словотвірних ресурсів. Водночас набуло поширення явище суржику як наслідок тривалого зросійщення [67].

Заборона мови відбивалася на долі українськомовних текстів, яких не тільки не дозволяли друкувати в Росії чи навіть завозити з-поза її кордонів, а й вилучали раніше дозволені [68]. Це створювало ситуацію нечитаного чи недостатньо читаного тексту. Прихильні чи захоплені відгуки про естетичні достоїнства художнього твору ще не означали, що такий твір у час його написання чи навіть видання мав читача і тим самим увійшов у простір національної словесної культури. Різні форми адміністративного стримування, заборон друкування й поширення творів не тільки збільшували часову відстань між створенням тексту і його потенційним читачем, а нерідко на тривалий час позбавляли можливості ознайомлення з художніми творами, залишаючи їх поза реальною парадигмою культури.

Важливу історичну місію виконав І. Котляревський, заклавши основи української літературної мови на базі живої народнорозмовної традиції. Саме цією мовою автор «Енеїди» розкрив самобутні традиції та культуру українського народу, а його твір можна розглядати як своєрідне узагальнення побуту, звичаїв і вірувань селянських мас. Письменник відтворив ті явища, які формувалися протягом століть і передавалися з покоління в покоління, тим самим підкреслюючи глибину історичного коріння українців і сприяючи утвердженню життєздатності українського слова. «Енеїда» стала важливим етапом не лише у збереженні національної самобутності, але й в її утвердженні. Водночас цей твір започаткував розвиток нової української літератури на демократичних засадах, пов'язаних із народною мовою, та сприяв формуванню національної ідеології [47, с. 973]. Українська література XIX століття характеризувалася активним і динамічним розвитком, проходила етапи

становлення, засвоюючи європейські літературні напрямки та течії, водночас адаптуючи їх до національних умов.

На початку XIX ст. українська література значною мірою розвивалася під впливом класицизму. Класицизм як художній напрям сформувався в європейській культурі у XVI–XVII ст. і зберігав вплив до початку XIX ст. Для класицизму характерними були орієнтація на античні естетичні ідеали, чітка структура твору, нормативність і прагнення до логічної ясності висловлення. Український класицизм не був таким «сухим», як європейський. В Україні автори швидко перейшли до жанрів «низького» стилю – травестійної поезії, комедії, байки та епіграми. Водночас важливим здобутком цього періоду стало утвердження живої народної мови в літературі, що означало відхід від книжно-слов'янської традиції. Представниками цього напрямку були Іван Котляревський – зачинатель нової української літератури, Григорій Квітка-Основ'яненко, Петро Гулак-Артемовський, Євген Гребінка та ін. [34, с. 7].

Водночас обмеженість класицистичної естетики, її орієнтація на раціональність і нормативність зумовили появу нових художніх тенденцій, спрямованих на глибше осмислення внутрішнього світу людини. У цьому контексті важливого значення набуває сентименталізм – напрям, що сформувався як реакція на класицизм і змістив акценти з розуму на сферу почуттів. Сентименталізм як літературний напрям другої половини XVIII – початку XIX ст. зосереджувався на зображенні духовного життя людини, її емоцій і переживань. Для нього характерні увага до внутрішнього світу особистості, ідеалізація дійсності, культ природи та підкреслення моральної чистоти простої людини. Герої творів постають чутливими, добросердими, здатними до глибоких емоційних переживань, а основною метою є виклик співчуття у читача. Важливу роль відіграє психологічна мотивація вчинків персонажів. В українській літературі сентименталізм не набув широкого розвитку, проте його елементи виразно помітні у творчості Г. Квітки-Основ'яненка та деяких інших авторів [30, с. 10].

Подальший розвиток української літератури був пов'язаний з ідеями романтизму. Романтизм як літературний напрям, що виник наприкінці XVIII ст. в європейській культурі, в українському контексті набув особливого значення у 20–60-х роках XIX ст. Романтизм як літературний напрям характеризується передусім прагненням відійти від буденної реальності, яка не задовольняє митця, і створити образи бажаного, ідеалізованого світу. У центрі уваги письменників-романтиків опиняється внутрішній світ людини, її почуття, переживання та індивідуальний досвід, що протиставляється раціоналістичним підходам попередніх напрямів. На відміну від класицизму, романтизм акцентує увагу не на логіці та розумі, а на емоціях і суб'єктивному сприйнятті світу. Важливим є також поєднання почуттів і розуму, що забезпечує більш глибоке розкриття людської особистості. Розвиток романтизму в українській літературі був тісно пов'язаний з посиленням інтересом до історичного минулого та народної творчості, що відповідало загальноєвропейським тенденціям цього напрямку. Українські романтики активно зверталися до тем героїчного минулого, зокрема козацької доби, відтворювали образи національної слави, боротьби та самопожертви [18, с. 5].

Важливу роль у художньому осмисленні дійсності відігравали також пейзажі, які набували символічного значення: степи, бурхливе море, руїни ставали своєрідним тлом для розгортання романтичних сюжетів і підкреслювали емоційний стан героїв [18, с. 5]. Розвиток українського романтизму відбувався поетапно. Його зародження припадає на кінець 1820-х – початок 1830-х років і пов'язане з діяльністю харківського осередку, представленого такими діячами, як Микола Костомаров, Михайло Метлинський, Левко Боровиковський та ін. Наприкінці 1830-х років романтизм поширюється в Галичині, де важливу роль відіграла діяльність «Руської трійці» (Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Іван Вагилевич). У 1840-х роках центром романтичного руху став Київ, де значний вплив на його розвиток мало Кирило-Мефодіївське братство, до якого належали Тарас Шевченко і Пантелеймон Куліш. Завершальний етап активного розвитку романтизму

пов'язують із виданням петербурзького журналу «Основа» (1861–1862 рр.), який став важливим осередком українського культурного життя. Водночас елементи романтизму зберігалися і в подальші десятиліття, співіснуючи з реалістичними тенденціями та збагачуючи художню систему української літератури [83].

Наступним етапом розвитку української літератури стало утвердження реалізму, який у другій половині XIX століття набув провідного значення. На відміну від романтизму, що акцентував увагу на ідеалізованому світі та внутрішніх переживаннях особистості, реалізм зосередився на об'єктивному й всебічному відтворенні дійсності. Його основним принципом стало прагнення до максимальної достовірності зображення життя, розкриття типових явищ і характерів у конкретно-історичних умовах. Український реалізм формувався в тісному зв'язку із суспільними процесами та відображав складні соціальні зміни епохи. У центрі уваги письменників-реалістів опинилися проблеми соціальної нерівності, становища селянства, формування нових суспільних відносин і т. п., а також внутрішній світ людини, зумовлений її соціальним середовищем. Характерною рисою стало пояснення поведінки персонажів через їхнє походження, умови життя та вплив суспільних факторів [73].

У межах українського реалізму ці тенденції були втілені у творчості низки видатних письменників, які репрезентували різні його напрями та стильові модифікації. Зокрема, елементи побутово-просвітницького реалізму простежуються у творчості Тараса Шевченка, Марко Вовчок та Пантелеймона Куліша, які зосереджували увагу на зображенні повсякденного життя, соціальної нерівності та моральних проблем суспільства. Ідеї революційного реалізму, пов'язані з критикою існуючого суспільного ладу та утвердженням необхідності соціальних змін, знайшли відображення у творчості Тараса Шевченка та Івана Франка, які порушували питання соціальної справедливості, національного визволення та прав людини. Класичний реалізм в українській літературі найбільш виразно представлений такими авторами, як Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький та Іван Карпенко-Карий. У їхніх творах

здійснено глибокий аналіз внутрішнього світу людини, розкрито залежність її поведінки від соціального середовища та умов життя [65].

Отже, у XIX столітті українська література стала одним із визначальних чинників формування національної свідомості та української ідентичності в умовах відсутності власної державності та послідовного імперського тиску. Вона виступала засобом збереження й розвитку української мови, історичної пам'яті та культурних традицій. Через художні образи, звернення до героїчного минулого, народної творчості та актуальних соціальних проблем література формувала уявлення про спільність історичної долі українського народу, його окремішність і право на самобутній розвиток. Водночас еволюція літературних напрямів розширювала тематичні й стильові можливості літератури. Таким чином, нова українська література XIX століття стала важливим інструментом утвердження модерної української нації.

1.3. Міжпредметні зв'язки історії та літератури в сучасній школі

У сучасній освітній реформі України важливе місце посідає концепція «Нова українська школа» [4], яка передбачає зміну підходів до організації навчального процесу. Основним завданням сучасної системи освіти є формування всебічно розвиненої особистості, що має знання та навички у різних освітніх галузях [Додаток Г]: мовно-літературній, математичній, природничій, технологічній, інформатичній, соціальній і здоров'язбережувальній, громадянській та історичній, мистецькій, фізичній культурі [3]. Одним із важливих шляхів досягнення цього є встановлення міжпредметних зв'язків у навчальному процесі. Такий підхід спрямований на формування в учнів цілісного бачення світу та розвиток ключових компетентностей. У межах концепції НУШ учитель має організовувати навчання таким чином, щоб знання з різних предметів взаємодіяли між собою. Це передбачає поєднання змісту різних дисциплін, використання інтегрованих завдань та створення навчальних ситуацій, у яких учні можуть застосовувати знання з кількох предметів одночасно. Завдяки цьому формується здатність

комплексно аналізувати явища та знаходити різні підходи до розв'язання проблем. Застосування міжпредметних зв'язків у навчальному процесі дає можливість сформувати в учнів уміння комплексно бачити проблеми реальної дійсності та використовувати знання з різних галузей для їх розв'язання.

Сучасна школа орієнтується на інтеграцію навчального змісту, що забезпечує більш ефективне формування компетентностей учнів. Використання міжпредметних зв'язків допомагає учням переносити знання, здобуті під час вивчення одного предмета, на інші навчальні дисципліни. Це сприяє формуванню цілісного наукового світогляду та глибшому розумінню навчального матеріалу. Знання, які отримують учні в процесі навчання, повинні бути не розрізненими, а системними та взаємопов'язаними. Завдяки цьому учні краще розуміють зв'язки між різними явищами та процесами, легше пристосовуються до змін у суспільстві та мають більше можливостей для реалізації себе в сучасному суспільстві [59, с. 26]. В освітньому процесі міжпредметні зв'язки виконують низку важливих функцій, які хотілося б розглянути більш детально.

Зокрема, освітня функція полягає у формуванні системних знань про суспільство та природу і сприяє створенню в учнів цілісного уявлення про світ. Виховна функція міжпредметних зв'язків проявляється в розвитку відповідального ставлення до навчання та усвідомлення значення знань із різних навчальних дисциплін для особистого всебічного розвитку. Важливою є і розвивальна функція, спрямована на розвиток пізнавальної активності та інтересу до навчання. Завдяки міжпредметним зв'язкам розвиваються мисленнєві процеси: уміння аналізувати, узагальнювати, порівнювати, встановлювати аналогії та робити висновки. Дидактична функція полягає у використанні різних методів, форм і прийомів навчання, які сприяють інтеграції знань, умінь і навичок здобувачів освіти. Вона забезпечує поєднання навчального матеріалу різних предметів у єдину систему знань. Дослідники також виділяють інтеграційну функцію, яка полягає у формуванні цілісної наукової картини світу та усвідомленні взаємозв'язку між різними галузями

знань. Конструктивна функція передбачає удосконалення змісту освіти, добір і систематизацію навчального матеріалу, а також узгодження змісту різних навчальних дисциплін. Не менш важливою є психологічна функція, яка забезпечує створення сприятливої атмосфери на уроці, підвищує мотивацію до навчання та активізує пізнавальну діяльність учнів [33, с. 72].

Разом із тим реалізація міжпредметних зв'язків у навчальному процесі може супроводжуватися певними труднощами. У практичній діяльності вчитель нерідко стикається з низкою проблем, які ускладнюють ефективне використання цього підходу. До основних труднощів можна віднести недостатню кількість навчальних і методичних матеріалів, присвячених застосуванню міжпредметних зв'язків у процесі навчання. Важливою проблемою є також неузгодженість змісту навчальних програм різних предметів, що призводить до вивчення взаємопов'язаного матеріалу у різні роки навчання або у різний час. Крім того, складнощі можуть виникати через недостатнє ознайомлення вчителя з програмами та змістом суміжних дисциплін. Для ефективного використання міжпредметних зв'язків педагогові необхідно орієнтуватися в навчальному матеріалі інших предметів, що не завжди є можливим у повному обсязі. Ще однією з можливих проблем у реалізації міжпредметних зв'язків може бути недостатній рівень знань учнів із суміжних навчальних дисциплін, що ускладнює використання вже вивченого матеріалу під час опрацювання нових тем. Отже, попри значний педагогічний потенціал міжпредметних зв'язків, їх ефективна реалізація потребує належного методичного забезпечення, узгодження навчальних програм та відповідної підготовки педагогів [38, с. 545].

Особливе місце у системі міжпредметних зв'язків посідає історія. Вона тісно пов'язана з багатьма навчальними дисциплінами, оскільки вивчає розвиток суспільства в усіх його проявах [див. Додаток Д]. Історія взаємодіє з географією, оскільки історичні події відбуваються в певному природному та територіальному середовищі; з правознавством – через вивчення розвитку держави, законів і суспільних відносин; з економікою – через дослідження

господарського розвитку суспільства; з культурологією та мистецтвом – через вивчення духовного життя різних історичних епох. Особливо важливе значення має також зв'язок історії з літературою. Літературні твори відображають життя суспільства, світогляд людей, культурні та соціальні особливості певної історичної епохи. Поєднання історичного та літературного матеріалу в навчальному процесі сприяє формуванню більш цілісного уявлення про минуле та поглиблює інтерес учнів до вивчення історії [53, с. 250, 252].

Література виділяється в системі шкільних предметів, оскільки має важливу особливість: не тільки формує в учнів певні знання, вміння, навички, а й допомагає їх моральному становленню, придбанню моральних, етичних життєвих принципів. Це відбувається тому, що літературні твори – це духовний досвід поколінь, що передається як у формі усних оповідань (казки, билини, легенди, перекази, оповіді), так і на сторінках друкованих літературних творів різних родів і жанрів. І одна з найважливіших цілей літературної шкільної освіти – допомогти учням зрозуміти і прийняти моральні заповіді, що зберігаються в творах української літератури. Саме тому на уроках історії вчителю важливо органічно інтегрувати літературу у свій навчальний предмет [48, с. 95].

Використання літературних творів на уроках історії допомагає зробити історичний матеріал більш зрозумілим, наочним і доступним для сприйняття учнями. Завдяки художньому опису подій, характерів та життєвих обставин історичні явища постають перед учнями не лише як сукупність фактів і дат, а й як жива картина життя людей певної епохи. Особливістю художньої літератури є те, що вона відтворює історичну дійсність через образи людей, їхні переживання, моральні цінності, погляди та вчинки. Через долі героїв літературних творів учні мають змогу краще зрозуміти суспільні умови певного часу, ставлення людей до важливих історичних подій, їхні ідеали та прагнення. Художня література здатна не лише доповнювати історичні знання, а й поглиблювати емоційне сприйняття минулого, формуючи в учнів інтерес до історії та культури свого народу. Застосування літературних творів у процесі

вивчення історії сприяє конкретизації навчального матеріалу, допомагає розкрити події через призму людських долі, що робить їх більш зрозумілими для учнів. Крім того, художня література виконує важливу виховну функцію: через приклади поведінки героїв, їхні моральні переконання та ставлення до суспільства формуються світоглядні орієнтири школярів, є можливість замислитися над питаннями відповідальності людини перед суспільством, значенням історичної пам'яті та роллю особистості в історії [37, с. 23].

Література є важливим засобом пізнання світу, суспільства та внутрішнього світу людини: через художні твори письменники передають власні думки, погляди та оцінки навколишньої дійсності, створюючи особливий художній простір, у якому відображається їхнє бачення життя. Кожен читач, ознайомлюючись із такими творами, може по-своєму інтерпретувати подані ідеї, погоджуватися з ними або формувати власне ставлення до порушених проблем. Українська література має особливе значення для формування світогляду молодого покоління, допомагаючи глибше пізнати історичне минуле народу, осмислити сучасні суспільні процеси та замислитися над майбутнім. Через художні образи та сюжети літературні твори дають змогу читачам емоційно переживати події разом із героями, що сприяє формуванню моральних цінностей, переконань і життєвих орієнтирів [48, с. 95].

Ознайомлення з творами української літератури сприяє формуванню в учнів базових моральних понять, таких як добро, справедливість, обов'язок, честь, совість, мужність та відповідальність. Художній твір відіграє важливу роль у процесі соціалізації особистості, оскільки допомагає формувати стійкі моральні цінності. Література сприяє розумінню ідей гуманізму, формуванню власного світогляду та спонукає діяти відповідно до нього. Систематичне читання літературних творів виховує активну життєву позицію, розвиває здатність помічати та цінувати моральні й естетичні прояви в житті. Як своєрідна художня модель світу, література відкриває школярам доступ до загальнолюдських цінностей, знайомить їх із духовною спадщиною та культурними традиціями українського народу [44, с. 974, 975].

Використання міжпредметних зв'язків між цими дисциплінами має важливе значення не лише для кращого засвоєння навчального матеріалу, але й для підготовки учнів до підсумкових форм контролю знань, зокрема до національного мультипредметного тесту (далі – НМТ). Інтегроване вивчення цих предметів допомагає учням більш глибоко та якісно усвідомити навчальний матеріал. Аналіз змісту програм зовнішнього незалежного оцінювання, а нині – національного мультипредметного тесту, свідчить про наявність можливостей для встановлення взаємозв'язків між історією України та українською літературою. Під час складання національного мультипредметного тесту з історії України учні досить часто стикаються із завданнями, пов'язаними з культурою і літературою. Так, у тестових завданнях можуть траплятися питання на визначення письменників за їхніми портретами, уривками творів або встановлення відповідності між авторами та їхніми творами. Міжпредметні зв'язки є важливими і для підготовки до НМТ з української літератури. Повторення історичних умов створення художніх творів, суспільних проблем епохи, біографії письменників та змісту їхніх творів допомагає учням краще підготуватися. Знання історичного контексту дає можливість глибше усвідомити проблематику творів, мотиви поведінки персонажів і причини виникнення певних суспільних явищ, які описували письменники [26, с. 207, 208].

Отже, міжпредметні зв'язки історії та літератури в сучасній школі є важливим інструментом реалізації компетентнісного підходу, закладеного в концепції Нової української школи. Їх використання сприяє формуванню цілісного світогляду учнів, розвитку критичного мислення та здатності комплексно аналізувати суспільні явища. Поєднання історичного й літературного матеріалу поглиблює розуміння історичного контексту, підвищує інтерес до навчання та сприяє засвоєнню культурних і моральних цінностей. Водночас ефективна реалізація міжпредметної інтеграції потребує належного методичного забезпечення, узгодженості навчальних програм і відповідної підготовки педагогів.

РОЗДІЛ 2. Навчальна програма і шкільні підручники з історії України XIX – початку XX ст. під кутом зору використання творів художньої літератури

2.1 Відображення творчості українських письменників у сучасних підручниках з історії України для 9 класу

У сучасній українській освіті, особливо в умовах реалізації концепції Нової української школи, важливого значення набуває поєднання знань з різних навчальних предметів. Одним із таких напрямів є взаємозв'язок історії та літератури, який допомагає учням краще зрозуміти історичні події, культуру та духовне життя суспільства. Важливу роль у цьому процесі відіграють шкільні підручники, що є основним джерелом навчальної інформації та відображають сучасні підходи до навчання. У цьому розділі проаналізовано підручники з історії України для 9 класу з метою з'ясування, як у них представлена художня література. Основну увагу приділено тому, в якій формі подаються літературні тексти, які автори та твори використовуються, а також яку роль вони відіграють у поясненні історичного матеріалу.

Для аналізу обрано підручники з історії України для 9 класу, які широко використовуються в закладах загальної середньої освіти. Зокрема, до цього переліку включено підручники: «Історія України» [16] та «Історія України з поглибленим вивченням історії» [17] авторів О.В. Гісема та О.О. Мартинюка; «Історія України» для 9 класу за редакцією В.С. Власова [15]; підручник «Історія України» [19] авторського колективу О.І. Пометун, Н.М. Гупан, І.І. Смагіна; а також «Історія України» [21] авторів О.П. Реєнта та О.В. Малій. Зазначені видання рекомендовані до використання Міністерством освіти і науки України та належать до числа найбільш поширених підручників, що застосовуються у шкільній практиці.

Наскільки відомо, найбільш часто у школах зустрічається підручник «Історія України» базового рівня [16] та «Історія України з поглибленим вивченням історії» для класів із профільним або поглибленим вивченням предмета [17] авторів О.В. Гісема та О.О. Мартинюка. Обидва видання побудовані за єдиною логікою викладу навчального матеріалу, що передбачає

поділ на тематичні розділи та параграфи відповідно до хронологічного принципу. Водночас підручник з поглибленим вивченням історії вирізняється більш детальним і розширеним викладом матеріалу, що проявляється в більшій кількості параграфів та ширшому охопленні окремих аспектів історичних подій.

У ході аналізу встановлено, що матеріали, пов'язані з художньою літературою, в обох підручниках представлено у межах подібних розділів, які присвячені культурі. Так, в обох виданнях наявні однойменні розділи: «Розділ III. Культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.» та «Розділ VIII. Культура України в середині XIX – на початку XX ст.», у межах яких розглядаються питання розвитку літератури, театру, музики, освіти та науки. Якщо говорити про конкретні параграфи, то в підручнику з поглибленим вивченням історії, література розглядається в § 12–13 «Культура України. Розвиток освіти, науки та літератури» [17, с. 73–79] та § 39 «Українська література, театр, музика в другій половині XIX – на початку XX ст.» [17, с. 233–238]. У стандартному підручнику відповідний матеріал зосереджено в § 10 «Культура України. Розвиток освіти, науки та літератури» [16, с. 81–88] та § 32 «Український театр, література, музика в другій половині XIX – на початку XX ст.» [16, с. 263–269].

Для аналізу та порівняння розглянемо § 10 «Культура України. Розвиток освіти, науки та літератури» підручника «Історія України» та § 39 «Українська література, театр, музика в другій половині XIX – на початку XX ст.» підручника «Історія України з поглибленим вивченням історії» авторів О.В. Гісема та О.О. Мартинюка. У § 10 «Культура України. Розвиток освіти, науки та літератури» [16, с. 86–88] питання розвитку літератури винесено в окремий підпункт, що формально забезпечує її тематичне виокремлення. Однак зміст цього підпункту має переважно оглядово-довідковий характер: подано коротке визначення основних художніх напрямів, перелічено представників та названо окремі їхні твори без глибшого аналізу змісту, ідей чи художніх особливостей. Такий спосіб подачі матеріалу, на нашу думку, є досить сухим і

фактографічним, зводиться до переліку імен і назв, не формуючи цілісного уявлення про літературний процес і не розкриваючи значення творів для розвитку української культури.

Крім того, аналіз запропонованих завдань у кінці параграфу [16, с. 88–89] засвідчує їх формальний характер. Зокрема: «Які твори Григорій Квітка-Основ'яненко ви знаєте?», «Що таке класицизм?», «Як відбувалося становлення нової української літератури?» мають переважно репродуктивний характер і спрямовані на відтворення фактів, а не на їх осмислення. Водночас варто зазначити, що серед запропонованих завдань наявний і позитивний елемент дослідницького характеру – складання таблиці «Українська культура кінця XVIII – першої половини XIX ст.», яке сприяє систематизації знань, розвитку вміння узагальнювати матеріал та встановлювати зв'язки між явищами культури. Разом із тим у параграфі відсутні справді творчі та інтерактивні завдання, які могли б зацікавити учнів і стимулювати їх до активного осмислення літератури. Можна підсумувати, що запропоновані завдання фактично зводяться до перевірки знання окремих фактів і термінів, що не забезпечує глибокого розуміння літературних явищ і не сприяє формуванню інтересу до художньої літератури як важливої складової культурного розвитку.

У § 39 «Українська література, театр, музика в другій половині XIX – на початку XX ст.» [17, с. 233–235] питання розвитку літератури розкрито трохи ширше і змістовніше, ніж у попередньому підручнику, який ми розглядали. До безперечних переваг належить наявність короткого теоретичного вступу (зміна романтизму на реалізм, поява модернізму), що дає учням загальне уявлення про еволюцію художніх напрямів. Матеріал подано більш розгорнуто: не лише перелічено письменників, а й коротко охарактеризовано їхню творчість та, що дуже важливо, коротко розкрито тематику творів. У параграфі зокрема згадуються: Марко Вовчок, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський. Однак попри ці переваги, підхід до подачі матеріалу залишається переважно описовим і перевантаженим фактичним матеріалом. Велика кількість імен і назв творів без належної

інтерпретації може ускладнювати сприйняття учнями матеріалу та не сприяє глибокому розумінню літературних явищ. Важливо зауважити, що в параграфі не подано жодного фрагменту художніх текстів.

Дидактичний апарат названого параграфа також викликає досить багато запитань. Хоча запитання частково виходять за межі простого відтворення (наприклад, «які чинники впливали на розвиток української літератури в першій половині XIX ст.»), більшість із них залишаються репродуктивними або надто загальними. Вони не орієнтують учнів на роботу з текстом, не передбачають творчих чи аналітичних завдань [17, с. 238]. У порівнянні з попереднім підручником цей матеріал виглядає більш змістовним і системним, оскільки не обмежується сухим переліком фактів, а намагається окреслити розвиток літературного процесу та подати короткі характеристики творчості митців. Проте певною вадою цього підручника, в нашому розумінні, є відсутність завдань, які б були орієнтовані на активну роботу учнів. Поза межами спеціальних розділів, присвячених культурі, матеріали, пов'язані з художньою літературою, представлені вкрай обмежено. У більшості випадків вони мають епізодичний характер і зводяться переважно до коротких згадок про окремих письменників у контексті висвітлення суспільно-політичних або культурних процесів.

У § 5 «Початок українського національного відродження» елементи, пов'язані з художньою літературою, представлені обмежено та мають переважно характер згадок, не розглядаються системно. Зокрема, зазначається поява першого твору нової української літератури – поеми «Енеїда» Івана Котляревського, виданої живою народною мовою. Також згадуються окремі представники, зокрема Петро Гулак-Артемівський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Левко Боровиковський, Амвросій Метлинський, Микола Гоголь, Євген Гребінка [16, с. 36, 37]. У межах практичного заняття «Програмові документи Кирило-Мефодіївського братства. Т. Шевченко та український національний рух» [16, с. 51] значна увага приділяється постаті Тараса Шевченка як ключового діяча українського національного відродження. Зв'язок

із художньою літературою простежується через аналіз поетичної спадщини Т. Шевченка, яка розглядається як важливий чинник формування національної свідомості. Зокрема, підкреслюється, що у своїх творах він відображав соціальне та національне гноблення, змальовував героїчне минуле України, а також закликав до боротьби за визволення. Проте конкретних завдань для учнів, на жаль, немає. Також не простежується використання певних уривків з його творчості, що б могло зробити урок більш цікавим та інтерактивним.

Далі розглянемо підручник В. Власова. У ньому так само, як і в попередніх підручниках, виокремлено два спеціальні розділи, присвячені культурі: розділ III «Культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.» та розділ VIII «Культура України в середині XIX – на початку XX ст.». У цих розділах питання, пов'язані з художньою літературою, розкриваються, зокрема, в § 12 «Розвиток української мови і літератури. Тарас Шевченко» [15, с. 97–104] та в § 34 «Література, театр і музичне мистецтво» [15, с. 285–287]. Аналізуючи § 12 «Розвиток української мови і літератури. Тарас Шевченко» [15, с. 97–104], передусім, слід відзначити, що літературі в структурі розділу відведено окремий, самостійний параграф. Це свідчить про усвідомлення автором підручника її важливої ролі у процесі національного відродження та формування української ідентичності. Зміст матеріалу, на нашу думку, подано послідовно та логічно, що дає змогу простежити розвиток української літератури як цілісного історико-культурного процесу. У тексті чітко пояснено зміну літературних напрямів, завдяки чому учні можуть зрозуміти перехід від просвітницьких тенденцій і романтизму до утвердження реалізму в середині XIX ст.

Важливо, що матеріал побудований через залучення широкого кола письменників цього періоду. Також у підручнику подано узагальнені характеристики письменників, які допомагають зрозуміти їхній внесок у розвиток літератури, особливості стилю та значення їхньої творчості для формування нової української літератури. Для кожного з них подано не лише коротку характеристику творчості, а й конкретні приклади їхніх творів, що

дозволяє пов'язати постать автора з його літературним доробком. Окремо акцентовано увагу на проблематиці творів, зокрема на соціально важливих темах того часу – кріпацтві, національному становленні, історичному минулому України та пошуках шляхів суспільного розвитку. Це дає змогу учням побачити літературу не лише як мистецтво слова, а й як відображення актуальних суспільних проблем епохи.

Окремої уваги заслуговує широкий і методично виважений добір різнотипних джерел, використаних у параграфі. Зокрема, подано фрагменти спогадів про письменників [15, с. 97], офіційні документи, біографічні дані, а також уривки з художніх творів. Така різноманітність джерельної бази є педагогічно доцільною, оскільки дозволяє учням одночасно побачити постать письменника з різних перспектив: через оцінки його сучасників, через його власне осмислення дійсності у творчості, а також через реакцію тогочасної влади на його діяльність і тексти. Варто також відзначити наявність допоміжних навчальних елементів – схем, таблиць, ілюстрацій. Їх використання суттєво полегшує сприйняття складного матеріалу, сприяє візуалізації інформації та кращому запам'ятовуванню ключових понять і подій.

Автор підручника в кінці параграфу пропонує певні завдання для учнів: завдання на хронологічну послідовність, складання речення, використавши певні терміни, встановлення відповідностей, роботу з історичними фактами, знання авторів творів та роботу з джерелами. Водночас завдання переважно орієнтовані на відтворення знань і роботу за зразком. Щоправда, значна частина вправ має суто репродуктивний характер, що, в нашому розумінні, певною мірою обмежує можливості для розвитку більш глибоких аналітичних і творчих умінь [15, с. 105]. При аналізі § 34 «Література, театр і музичне мистецтво» загалом зберігаються ті самі сильні й слабкі сторони подачі матеріалу. Зокрема, позитивним є системний виклад, послідовне представлення літературних течій, згадування ключових письменників та їхніх творів, а також коротка характеристика їхньої творчості та проблематики творів. Водночас, як і раніше, у завданнях для учнів переважає репродуктивний підхід. Увага зосереджена на

фактах і відомостях, тоді як аналітичних і творчих завдань, спрямованих на глибше осмислення літературних явищ, вважаємо, недостатньо [15, с. 285–289].

В інших параграфах підручника В. Власова матеріали, пов'язані з художньою літературою, представлені досить рідко й мають переважно епізодичний характер. Проте варто визнати, що такі фрагменти, на наш погляд, подано змістовніше й якісніше, ніж у підручниках, розглянутих раніше. Вони є більш конкретизованими, містять згадки про твори, їх авторів та уривки самих художніх творів. Для прикладу, в практичному занятті, присвяченому повсякденному життю українських селян, використано фрагмент з оповідання Г. Квітки-Основ'яненка «Салдацький патрет» [15, с. 120–121]. У тексті яскраво змальовано ярмарок як важливе явище тогочасного життя: описано велику кількість людей, різноманіття товарів, активну торгівлю, шумну атмосферу та елементи побуту й традицій. До поданого уривка запропоновано запитання, які спонукають учнів проаналізувати значення ярмарків, визначити їхню роль у житті селян, звернути увагу на асортимент товарів і зробити висновки про особливості повсякденного життя та традиційної культури того часу.

Ще один спосіб застосування творів художньої літератури подано автором підручника В. Власовим у § 6 «Початок українського національного відродження». Тут використано уривки з «Енеїди» Івана Котляревського, які пропонується учням прочитати та поміркувати, чому саме цей твір вважають початком формування сучасної української літературної мови. Для цього потрібно пригадати, якою мовою писали й друкували книжки у XVII–XVIII ст. Також позитивним є те, що в параграфі чітко пояснюються художні особливості твору, про що в ньому йдеться та який оригінальний твір став основою для «Енеїди» зачинателя нової української літератури І. Котляревського [15, с. 47–48].

У підручнику «Історія України» авторського колективу О.І. Пометун, Н.М. Гупан та І.І. Смагіна простежується той же підхід висвітлення культури, зокрема виділення окремих розділів. Питання культури розглядаються в межах двох розділів: III «Культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.» та

VIII «Культура України в середині XIX – на початку XX ст.». У розділі III літературі присвячено окремий параграф § 12 «Розвиток української літератури кінця XVIII – першої половини XIX ст.» [19, с. 83–90]. Натомість у розділі VIII матеріал подано більш узагальнено. У параграфі § 37 «Особливості розвитку культурного життя в середині XIX – на початку XX ст.» [19, с. 256–258] література не виділена в окремий структурний підрозділ, а розглядається як один із пунктів у загальному контексті культурного розвитку поряд з іншими видами мистецтва.

Аналізуючи методику викладу матеріалу, варто зазначити, що вона є доволі логічною та послідовною. На початку подано короткий вступ, у якому розкривається значення літератури в суспільному житті та пояснюються її особливості в досліджуваній період. Зокрема, розглядається роль літератури у формуванні національної свідомості та розвитку мови. Також учням пропонується пояснення основних літературних течій. Основний зміст подано через біографії провідних письменників, де наведено короткі відомості про їхнє життя, згадано найважливіші твори та стисло окреслено їхню проблематику. Додатково використано висловлювання сучасників і діячів того часу про письменників або загалом літературний процес того часу. Окрім цього, уміщено фрагмент передмови до Шевченкового «Кобзаря» [19, с. 87] та уривки з поетичних творів інших авторів, що дає можливість учням безпосередньо працювати з літературними джерелами.

Аналізуючи систему завдань, запропонованих у параграфах, варто зазначити, що їх якість є недостатньою для повноцінного опрацювання матеріалу. Більшість із них мають репродуктивний характер і спрямовані переважно на відтворення змісту, що обмежує розвиток аналітичного та критичного мислення учнів [19, с. 265]. Відчутно бракує творчих і практико-орієнтованих завдань, які б передбачали самостійні судження, інтерпретацію художніх текстів, формування власної позиції чи застосування знань у нових ситуаціях. Водночас позитивним моментом є наявність окремих завдань, що передбачають роботу з джерелами, наприклад аналіз уривків текстів або

висловлювань [19, с. 86–87]. Також варто відзначити, як позитивний момент, завдання з добіркою поетичних уривків, де учням пропонується визначити їхню належність до певного літературного напрямку [19, с. 258]. Однак загалом система завдань, у нашому розумінні, потребує урізноманітнення та посилення творчого компоненту.

Матеріали, пов'язані з художньою літературою, трапляються і в інших параграфах названого підручника, однак їх кількість є незначною. Здебільшого вони мають епізодичний характер, проте навіть у такому вигляді виконують важливу ілюстративну та пізнавальну функцію. Так, під час вивчення селянських виступів на підросійській Україні в першій половині XIX ст. та постаті Устима Кармелюка підручник пропонує учням уривок української народної казки «Кармалюк і багач» та фрагмент народної пісні «За Сибіром сонце сходить» [19, с. 44, 45]. До цих матеріалів подано завдання аналітичного характеру, зокрема проаналізувати джерела та на їх основі скласти історичний портрет У. Кармелюка.

Ще один подібний приклад подано в § 8 «Початок українського національного відродження на західноукраїнських землях» підручника О.І. Пометун, Н.М. Гупан та І.І. Смагіна. Зокрема, під час розгляду діяльності «будителів» Закарпаття звертається увага на творчість Олександра Духновича. Це є важливим методичним аспектом, адже в шкільному курсі історії регіони Закарпаття та Буковини нерідко висвітлюються менш детально і сприймаються як другорядні порівняно з Наддніпрянщиною та Галичиною. У підручнику подано уривки з поезій О. Духновича, зокрема «Вручання» та «Казка», що дає змогу учням безпосередньо ознайомитися з ідейним змістом його творчості. До цих матеріалів запропоновано запитання аналітичного характеру: з'ясувати, чому поезія «Вручання» має таку назву, а також визначити, який сенс для русинів-українців містила поезія «Казка» [19, с. 57].

Далі хотілося б зробити аналіз підручника О.П. Реєнта та О.В. Малій, у якому вже традиційно для висвітлення культурного розвитку виділено два окремі розділи: III «Повсякденне життя та культура України кінця XVIII –

першої половини XIX століття» та VII «Повсякденне життя та культура України в середині XIX – на початку XX століття». У розділі III літературі присвячено окремий повноцінний параграф § 12 «Розвиток української літератури» [21, с. 99–102]. Натомість у розділі VII література представлена значно обмеженіше – лише одним пунктом у параграфі § 39 «Особливості розвитку культурного життя» [21, с. 244–247]. Аналізуючи подачу матеріалу в названому підручнику, слід відзначити, що виклад теми літератури має дещо специфічну форму. Насамперед, у ньому відсутній вступний блок, в якому б розкривалася роль літератури в суспільстві, її значення для національного відродження або особливості розвитку в досліджуваний період. Також не подано окремого пояснення літературних течій, що не дає учням попередньої теоретичної основи для розуміння подальшого матеріалу.

Виклад теми розпочинається безпосередньо з переліку українських письменників та їхніх творів. Основний акцент зроблено на біографічному підході: подаються короткі відомості про життя авторів, перелік їхніх творів та стислий опис їхньої тематики і проблематики. Таким чином, література розглядається переважно через призму персоналій, а не як цілісний культурний процес. Водночас, аналізуючи систему завдань, поданих у підручнику, варто відмітити, що вони загалом мають репродуктивно-аналітичний характер і спрямовані переважно на перевірку засвоєння фактичного матеріалу. Більшість запитань передбачають відтворення вже поданої інформації, що, на наш погляд, обмежує розвиток самостійного критичного мислення та дослідницьких навичок учнів. Додатково варто зазначити, що хоча в параграфах подано фрагменти джерельних матеріалів, до них практично відсутні окремі завдання [21, с. 101]. Це зменшує дидактичну цінність цих матеріалів, оскільки вони не інтегровані повною мірою в навчально-пізнавальну діяльність учнів. Також не вражає і кількість завдань, на цілий параграф подано п'ять запитань, які передбачають усну відповідь.

Дослідивши інші параграфи названого підручника, можна зробити висновок, що використання художньої літератури в них є вкрай обмеженим. У

жодному з розглянутих фрагментів не подано окремих уривків художніх творів для безпосереднього аналізу учнями. У більшості випадків матеріал зводиться лише до згадок про письменників, поетів та короткого переліку їхніх творів. Це свідчить про те, що потенціал художньої літератури як історичного джерела реалізовано неповною мірою, оскільки учні не мають можливості безпосередньо працювати з літературними текстами в межах більшості тем.

На нашу думку, у шкільних підручниках з історії України питання культури загалом отримують недостатню увагу, враховуючи той факт, що в «довгому українському ХІХ столітті» саме питання культури, літератури і народознавства як науки були в центрі національного руху, як, мабуть, у жодному іншому періоді історичного минулого. Основний акцент у викладі матеріалу шкільних підручників часто робиться на політичних подіях, війнах, державотворчих процесах та соціально-економічному розвитку, тоді як культурна складова подається значно менш об'ємно та фрагментарно. У результаті таке навчання формує досить однобоке бачення історії. Діти знають факти, але не завжди відчують епоху й не до кінця усвідомлюють, як формувалася культура та національна ідентичність. Це може знижувати інтерес до предмета та ускладнювати глибше розуміння історичних процесів. Однак саме культура є надзвичайно важливою для учнів, бо формує моральні цінності, емоційний інтелект, національну свідомість, естетичний смак. Тому доцільним є посилення уваги до культурного компоненту в шкільних курсах історії та його більш системне і змістовне подання.

Отже, в усіх розглянутих підручниках для висвітлення культури виділяються, як правило, два окремі розділи. Якщо говорити про розвиток нової української літератури, то в окремих підручниках спостерігається виокремлення спеціальних параграфів, присвячених письменству. Однак література часто займає лише один пункт у межах параграфу, що не дозволяє повною мірою розкрити її значення. Загалом усі проаналізовані підручники мають як сильні, так і слабкі сторони. У деяких із них матеріал подано досить системно та логічно, що позитивно впливає на сприйняття теми. Водночас

спільною проблемою всіх підручників є недостатньо розроблена система завдань. У переважній більшості вони орієнтовані на відтворення знань, тоді як творчі, аналітичні та дослідницькі завдання представлені вкрай обмежено. Також вважаємо недоцільним та неефективним подавати літературу виключно через призму вивчення біографій письменників. Потрібно більше залучати фрагменти художньої літератури, деякі розглянуті нами влучні застосування у підручниках засвідчують, що це цілком реально.

2.2 Пізнавальний потенціал української літератури XIX століття у навчанні історії

У даному підрозділі розглянуто художні твори українських письменників XIX ст., які доцільно використовувати під час вивчення історії України в 9 класі. Письменники у своїй творчості часто зверталися до реальних проблем суспільства, намагаючись правдиво показати життя українського народу, його труднощі, прагнення та переживання, тому їх твори доцільно використовувати на уроках історії. Слід мати на увазі, що в XIX ст. більшість українського населення становили селяни, звідси частина художніх творів була присвячена темам малоземелля, важкого становища селянства, соціальної нерівності та життя українського села загалом [24, с. 17]. Водночас письменники порушували й інші важливі проблеми епохи, зокрема розвиток промисловості, формування робітничого класу, трудову еміграцію, національне питання, побут і повсякденне життя населення, питання жіночої емансипації, становища жінки у суспільстві та ін.

Особливістю багатьох творів цього періоду є те, що вони були написані у стилі реалізму. Автори прагнули максимально правдиво відобразити дійсність, показати не лише окремі події, а й внутрішній світ людини, її психологію, ставлення до суспільних змін та умови життя. Саме тому художня література XIX ст. має значну цінність не лише для літературознавства, а й для історичної науки [65]. Зрозуміло, в межах пропонованої роботи неможливо проаналізувати усі твори, які можуть бути використані на уроках історії, адже їх є досить

багато. Тому автор зосередив увагу лише на окремих, у його розумінні, найбільш показових і цікавих творах українських письменників XIX ст. Спробуємо коротко охарактеризувати їхній зміст, визначити історичний контекст та пояснити, чим вони є цінними як своєрідні історичні джерела.

Особливе місце в українській літературі та культурі займає постать Тараса Шевченка. Його творчість має надзвичайно важливе значення не лише для літератури, а й для вивчення історії України, оскільки у своїх творах письменник відображав реальні суспільні процеси, проблеми та настрої українського народу. На відміну від багатьох інших митців свого часу, Т. Шевченко писав про те, що особисто бачив і пережив: кріпацтво, соціальну несправедливість, національне пригнічення і тяжке становище простих людей [57, с. 117, 119, 120]. Його творчість можна розглядати не лише як художню спадщину, а й як важливе історичне джерело епохи. У своїх творах поет гостро критикував самодержавство, виступав проти соціального і національного гноблення, порушував проблему історичної пам'яті та закликав до усвідомлення власної національної ідентичності. Значна частина його творчості була присвячена осмисленню історичного минулого України, зокрема козацької доби, яку він сприймав як символ боротьби за свободу.

Недаремно Т. Шевченка образно називають пророком України, національним ідеологом. У своїх поезіях він не лише описував сучасні йому проблеми, а й порушував питання майбутнього українського народу, його права на свободу, власну державність і культурний розвиток. Шевченкові ідеї значною мірою зберігають свою актуальність і сьогодні [43, с. 52, 53]. Одним із творів Т. Шевченка, який доцільно використовувати на уроках історії України в 9 класі, є поема «Катерина». У центрі твору – трагічна доля української селянської дівчини Катерини, яка покохала російського солдата, народила від нього дитину та була покинута. Через осуд громади й нерозуміння з боку родини вона змушена залишити рідний дім і вирушити на пошуки коханого. Зрештою, не витримавши приниження та відчаю, Катерина накладає на себе руки, залишивши дитину сиротою [14, с. 28–55].

В історичному контексті цей твір є надзвичайно цінним, оскільки відображає особливості суспільного життя українського села першої половини XIX ст. Передусім, поема демонструє становище жінки в традиційному суспільстві. Доля Катерини показує, наскільки безправною була жінка, особливо якщо вона порушувала встановлені моральні норми. Героїня постійно боїться людського осуду, соромиться з'являтися перед громадою, а суспільство фактично відштовхує її. Це дозволяє учням краще зрозуміти тогочасні суспільні стереотипи, силу громадської думки та патріархальний характер українського села [71].

Водночас поема «Катерина» має й важливий національний підтекст. Уже на початку твору автор застерігає українських дівчат словами: «кохайтесь, чорнобриві, та не з москалями», а також наголошує, що «москалі – чужі люде, роблять лихо з вами» [14, с. 28]. Ці рядки свідчать про чітке усвідомлення Т. Шевченком відмінності між українцями та росіянами, а також про критичне ставлення до імперської присутності на українських землях. Російський солдат у творі виступає не лише окремим персонажем, а й уособленням чужої сили, яка приходить в український простір і руйнує людські долі. Через це поему можна використовувати під час вивчення становища українських земель у складі Російської імперії та формування української національної свідомості.

Ще одним важливим твором Т. Шевченка, який доцільно використовувати на уроках історії України в 9 класі, є поема «Кавказ». Твір був написаний у 1845 р. під враженням від загибелі друга поета Якова де Бальмена, який брав участь у Кавказькій війні на боці Російської імперії. У поемі автор звертається до теми боротьби народів Кавказу проти російського імперського панування та засуджує загарбницьку політику царизму [14, с. 340–347]. У центрі твору – протиставлення поневолених народів і Російської імперії як держави, що веде постійні війни заради розширення своєї території. Т. Шевченко показує трагедію народів Кавказу, які були змушені боротися за свободу, власну культуру та право на існування. Водночас поема має значно ширший зміст, ніж лише опис конкретної війни. Автор фактично створює

гостру політичну сатиру на Російську імперію, викриваючи її насильство, колоніальну політику та лицемірство влади [64].

Особливе значення для історичного аналізу має критика імперської ідеології. Гнів і обурення ліричного героя викликає те, що провідники загарбницької політики царизму намагаються виправдати війни та поневолення інших народів нібито «цивілізаційною місією» [14, с. 346]. Т. Шевченко висміює твердження про те, що імперія несе просвіту й культуру «диким» народам, адже насправді за цими словами приховується експлуатація поневолених народів. Автор показує, що імперська влада прикриває свої хижацькі наміри красивими гаслами про братерство, християнство та освіту. Поема є важливим джерелом для розуміння сутності імперської політики Росії в XIX ст., як і загалом протягом всієї історії.

На уроках історії цей твір можна використовувати під час вивчення тем, пов'язаних із становищем українських земель у складі Російської імперії, національним рухом та імперською політикою царизму. Поема допомагає учням усвідомити, що українські діячі XIX ст. уже тоді критично оцінювали політику Російської імперії та розуміли небезпеку національного й культурного поневолення. Через художній текст школярі можуть краще зрозуміти, як імперії виправдовували власну експансію. Крім політичного змісту, твір має й значний виховний потенціал. Він формує в учнів критичне ставлення до пропаганди, допомагає зрозуміти, що за гучними словами про «визволення» нерідко приховуються прагнення до панування й контролю. Саме тому «Кавказ» залишається актуальним не лише як літературний твір, а й як важливе історичне джерело.

Однією з ключових постатей української культури другої половини XIX – початку XX ст. був Іван Франко. Він відомий не лише як письменник, а й як активний громадський і політичний діяч, національний ідеолог. Творча спадщина І. Франка надзвичайно об'ємна, зокрема особливу увагу в контексті вивчення історії України доцільно звернути на соціально-побутову повість «Борислав сміється» [13]. Названий твір, зокрема, доцільно використовувати

під час проведення уроку на тему соціально–економічного розвитку західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини [15, с. 246].

Написання твору було зумовлено впливом реальних історичних подій. У 60-х роках XIX ст. на західноукраїнських землях у межах Австро-Угорської імперії відбувався інтенсивний розвиток промисловості, що супроводжувався процесами індустріалізації. У зв'язку з цим формувався новий соціальний прошарок – робітничий клас. Поширення соціалістичних ідей сприяло зростанню соціальної свідомості робітників та становленню організованих форм боротьби за їхні права. Уже в 70-х роках XIX ст. у Галичині фіксуються перші страйки, які стали новим явищем для Галичини, традиційно орієнтованої на аграрний тип господарства. Твір виразно розкриває соціальні суперечності доби первісного нагромадження капіталу: експлуатацію робітників, майнову нерівність, збагачення підприємців за рахунок виснажливої праці найманих робітників, зневажливе ставлення панів до людей, водночас простежується формування в Галичині робітного руху та страйків.

Водночас І. Франко дає змогу простежити особливості розвитку промисловості на західноукраїнських землях. У ньому, зокрема, показано, що індустріалізація мала переважно сировинний характер і була зорієнтована на інтереси імперського центру, а не місцевого населення. Автор розкриває залежне становище краю, що дозволяє говорити про його колоніальні риси. Зокрема, прибутки від видобутку природних ресурсів концентрувалися в руках іноземців, тоді як місцеве населення жило у злиднях [25, с. 422, 423]. Однак твір «Борислав сміється» І. Франка, на жаль, не входить до обов'язкової програми з української літератури [77]. Однак це не обмежує можливостей його використання в освітньому процесі, навпаки, учитель може доцільно залучати окремі фрагменти твору на уроках історії.

Наступним вважаємо доцільним розглянути новелу Василя Стефаника «Камінний хрест», що вивчається у шкільній програмі [12]. Цей твір не вигаданий з голови, а базується на реальних подіях. Наприкінці XIX ст. масова еміграція з Галичини справді стала поширеним явищем. Люди їхали через

бідність, нестачу землі та відсутність перспектив. Упродовж 1890–1910-х років із Галичини виїхали понад 300 тис. осіб. Прототипом головного героя новели став односець автора – Стефан Дідух, який разом з родиною виїхав до Канади. Вважаємо доцільним використовувати цей твір як історичне джерело під час вивчення теми соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель у другій половині XIX ст., де зазвичай виділений підпункт, присвячений початку трудової еміграції українців [16, с. 173, 174].

У центрі новели «Камінний хрест» – доля галицького селянина Івана Дідуха, який усе життя працював на важкій, кам'янистій землі, але так і не зміг забезпечити родині гідного існування. Постійна виснажлива праця, малоземелля та безвихідь змушують його прийняти непросте рішення, залишити рідний край і вирушити на заробітки до Канади разом із сім'єю. Перед від'їздом герой встановлює на своєму полі камінний хрест, який символізує прощання не лише із землею, а й із цілим етапом життя, своєю працею, спогадами та ідентичністю [35, с. 230, 231]. Цінність цього твору полягає в тому, що він дає змогу побачити глибинні причини трудової еміграції українців наприкінці XIX ст. через конкретний людський досвід. Для нас цей твір є цікавим і важливим ще й тому, що дозволяє глибше зрозуміти повсякденне життя селян, їхній світогляд, систему цінностей і ставлення до праці та землі. Автор показує не тільки економічні, а й психологічні аспекти цього явища: біль розлуки з рідною землею, страх перед невідомим, внутрішній конфлікт між прив'язаністю до батьківщини та необхідністю виживання [66]. Це має особливе значення в освітньому процесі, сприяє розвитку в учнів емоційного інтелекту. Через художній образ І. Дідуха учні можуть усвідомити, що за статистичними даними про масову еміграцію стояли реальні людські долі, складні життєві рішення та сильні переживання.

Наступним художнім твором, який доцільно залучати до вивчення історії, є «Кайдашева сім'я» [10] Івана Нечуя-Левицького. У шкільних підручниках історії досить часто передбачені практичні заняття, присвячені аналізу побуту та повсякденного життя українців [16, с. 96–104]. У межах таких уроків цей твір

може бути ефективно використаний як додаткове джерело, що дозволяє оживити навчальний матеріал через художні образи. І. Нечуй-Левицький глибоко й досконало знав життя, побут українського селянства. У пореформеній дійсності він знаходив нову панщину, бо кріпаччина в спадщину народним масам залишила бідність та моральну деградацію. Це породжувало повсякчасні дрібні чвари між родинами та сусідами, отруювала будні й без того важкого селянського життя [28, с. 45]. Повість Кайдашева сім'я відтворює життя українського селянства у пореформений період ХІХ ст. на конкретному прикладі однієї родини. В основу повісті автор поклав життя однієї селянської родини. Прототипом родини Кайдашів стала реальна сім'я селян Мазурів, відома постійними конфліктами та сварками.

У центрі твору І. Нечуя-Левицького – щоденне існування Кайдашів, їхня праця, побут і постійні конфлікти, що виникають через землю, господарство та навіть дрібні речі. Автор послідовно показує, як матеріальні труднощі, малоземелля та обмежені ресурси загострюють суперечності між членами родини, призводять до втрати взаєморозуміння та руйнування традиційних родинних зв'язків. Водночас у творі простежується занепад патріархального устрою: авторитет батька слабшає, молодше покоління діє більш самостійно, але часто керується власними інтересами, що породжує нові конфлікти [69]. Значною є й психологічна глибина твору, адже письменник не лише фіксує обставини життя селян, а й розкриває їхній внутрішній світ, мотиви поведінки та моральні орієнтири. Ця повість дає уявлення про українців як про індивідуалістів, які прагнуть жити самостійно, для яких не характерний колективізм. Вона також відображає ті негативні риси, що формувалися під впливом складних життєвих умов – егоїзм, заздрість, конфліктність [72]. Отже, твір є цінним історичним джерелом, яке допомагає не лише відтворити матеріальні умови життя, а й глибше зрозуміти ментальність українського селянства ХІХ ст.

Наступним твором, який доцільно розглядати на уроках історії, є повість «Fata Morgana» Михайла Коцюбинського [8]. Наприкінці 9 класу учні вивчають

тему «Революція 1905–1907 років», у межах якої значну увагу приділено селянському руху. Під час розгляду цього підпункту доцільно використовувати повість «Fata Morgana» [16, с. 219]. У повісті змальовано життя українського села на початку XX ст. через долю селянської родини, яка прагне вирватися з бідності та здобути кращі умови існування. У центрі сюжету – щоденна боротьба селян за землю і виживання, їхні надії на соціальну справедливість та віра в швидкі зміни. Автор показує, як із наростанням соціальної напруги посилюється невдоволення існуючими порядками, формується протестний настрій і готовність до активних дій. Селяни починають виступати проти поміщиків, у деяких випадках доходючи до погромів і розграбування панських маєтків, що відображає реальні прояви селянського руху того часу [79].

В історичному контексті ці події пов'язані із загостренням селянського руху в межах першої російської революції 1905–1907 років. Становище селян дійсно було вкрай складним: вони страждали від малоземелля, високих податків і надмірної залежності від поміщиків. У період революції це невдоволення вилилося у хвилю стихійних селянських виступів, під час яких селяни захоплювали землю, нищили маєтки та вимагали соціальної справедливості. Однак, як показано у творі, ці сподівання часто виявлялися ілюзорними: революційні події не принесли швидких змін, а виступи були придушені владою [36, с. 34–35]. Образ «Fata Morgana» є символом примарних ілюзій та нездійснених надій селян на швидке покращення життя. Автор використовує цей образ для того, щоб показати, як українське селянство на початку XX ст. очікувало соціальної справедливості, отримання землі та змін після революційних подій. Проте більшість цих сподівань так і залишилися недосяжними.

Не можна оминати й Ольгу Кобилянську, яка посідає важливе місце в українській літературі кінця XIX – початку XX ст. Її творчість була тісно пов'язана з проблемами суспільного розвитку, становищем жінки, моральними цінностями та змінами у світогляді українського суспільства. Письменниця належала до представників модернізму та однією з перших в українській

літературі почала порушувати тему емансипації жінки, її права на освіту, власну думку та самореалізацію. Саме тому твори Ольги Кобилянської становлять значний інтерес не лише для уроків української літератури, а й для вивчення історії України у 9 класі [21, с. 246]. Особливо цінним у цьому контексті є її твір «Людина» [6]. У центрі повісті перебуває молода освічена жінка Олена Ляуфлер, яка прагне жити не за усталеними суспільними нормами, а як самостійна особистість із власними поглядами та переконаннями. Вона захоплюється літературою, цікавиться питаннями культури й освіти, прагне духовного розвитку та рівноправного становища жінки в суспільстві. Героїня переконана, що жінка має право не лише на шлюб і ведення домашнього господарства, а й на власний вибір, свободу думки та самореалізацію.

Однак навколишнє середовище не сприймає таких ідей. Родина Олени переживає матеріальні труднощі, а тому головною метою для жінки вважається вигідне одруження. Після смерті коханого героїня опиняється у складному становищі: її мрії про незалежне життя поступово руйнуються під тиском суспільних обставин та економічних проблем. Заради порятунку родини вона змушена погодитися на шлюб без любові, що стає для неї внутрішньою трагедією. Таким чином, О. Кобилянська показує, як консервативне суспільство ламало людські долі навіть таким сильним особистостям, як головна героїня [61].

Для уроків історії цей твір є важливим, насамперед, тому, що дозволяє краще зрозуміти важливі проблеми другої половини XIX ст.: залежне становище жінки, обмежені можливості для жіночої освіти, важке матеріальне становище, а також вплив суспільної моралі на життя людини. Через образ Олени Ляуфлер О. Кобилянська прагнула показати, що наприкінці XIX ст. в українському суспільстві вже з'являлися жінки, які боролися за право на освіту, власну думку та самостійне життя. Письменниця фактично відобразила у творі новий тип жінки – освіченої, свідомої та здатної виступати проти застарілих суспільних норм. Важливо й те, що сама О. Кобилянська поділяла подібні погляди та була прихильницею ідей жіночої емансипації. Тому повість

«Людина» має не лише художнє, а й суспільне значення, оскільки демонструє процес поступового формування жіночого руху та зміну ролі жінки в українському суспільстві другої половини XIX ст. [80].

Однією з найвідоміших українських письменниць XIX ст., творчість якої значною мірою була присвячена зображенню життя українського селянства та соціальної несправедливості доби кріпацтва, була Марко Вовчок (псевдонім Марії Вілінської). У своїх творах вона реалістично відтворювала тяжке становище селян, їхню безправність, виснажливу працю та моральні страждання. Саме тому її творчість має важливе значення не лише для української літератури, а й для вивчення історії України [22, с. 269]. Особливу увагу варто звернути на повість «Інститутка» [9], яку доцільно використовувати на уроках історії України під час вивчення становища селянства у першій половині XIX ст. та теми кріпацтва. У центрі твору перебуває життя кріпаків у поміщицькому маєтку після повернення молодого панночки, яка здобула освіту в інституті шляхетних дівчат. На перший погляд може здатися, що освіта мала б зробити людину гуманнішою та культурнішою, однак письменниця навмисно демонструє протилежне. Інститутка виявляється жорстокою, егоїстичною та духовно порожньою людиною, яка сприймає селян виключно як свою власність. Вона постійно принижує кріпаків, карає їх за найменші провини, примушує до виснажливої праці та абсолютно не зважає на їхні почуття й людську гідність.

Через образи Устини, Прокопа та інших селян Марко Вовчок реалістично показує повсякденне життя українського кріпацтва. У творі детально відображено атмосферу постійного страху, залежності та безправ'я, в якій жили селяни. Кріпаки не мали права самостійно вирішувати власну долю, створювати сім'ю без дозволу пана чи вільно розпоряджатися результатами своєї праці. Особливо важливим є те, що письменниця акцентує увагу не лише на фізичних стражданнях селян, а й на їхньому моральному пригніченні. Людина в умовах кріпацтва втрачала відчуття свободи, була змушена терпіти приниження та постійно залежала від волі поміщика [51, с. 119–121].

Завдяки цьому твору письменниці учні можуть краще зрозуміти, чому кріпосницька система поступово занепадала та виявилася неефективною. Марко Вовчок показує, що суспільство, побудоване на примусовій праці, насильстві та повному безправ'ї селян, не могло нормально розвиватися. Кріпаки не були зацікавлені у результатах своєї праці, оскільки працювали не для себе, а на поміщика, тоді як самі поміщики часто жили за рахунок експлуатації селян і не прагнули до господарських змін чи розвитку виробництва. Водночас повість показує і процес зародження протестних настроїв серед селянства. Деякі герої вже не готові мовчки миритися зі своїм становищем, що відображає поступове усвідомлення несправедливості кріпосницької системи [22, с. 270–272].

Отже, названі твори видатних українських письменників ХІХ ст., для прикладу (їх список неповний через обмежений обсяг дипломної роботи), можуть ефективно використовуватися під час вивчення історії України в 9 класі. Аналіз художніх творів показав, що література є важливим джерелом для глибшого розуміння історичних процесів, суспільних відносин і повсякденного життя українського народу в ХІХ ст. Досить значна частина розглянутих творів була написана у стилі реалізму, що зумовило прагнення авторів до правдивого й об'єктивного відтворення дійсності без ідеалізації. У цих творах відображено ключові проблеми епохи: соціальну нерівність, кризу кріпосницьких і післякріпосницьких відносин, малоземелля та злиденне становище селянства, процеси модернізації та розвитку промисловості, формування робітничого класу, трудову еміграцію, а також національно-культурне відродження українського народу.

РОЗДІЛ 3. Методичні прийоми та практичне використання дев'ятикласниками художньої літератури на уроках історії України

3.1. Методика підготовки вчителя історії до уроку з використанням художньої літератури

Уроки історії є важливою складовою шкільної освіти, оскільки вони формують в учнів цілісне уявлення про розвиток людського суспільства, минуле своєї країни та світу загалом. Вивчення історії допомагає зрозуміти причини й наслідки подій, усвідомити закономірності історичного розвитку та навчитися критично оцінювати інформацію. Особливе значення уроків історії полягає у виховній функції. Вони сприяють формуванню громадянської свідомості, патріотизму, поваги до культурної спадщини та історичної пам'яті. Це відповідає положенням Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України, у якій важлива роль у формуванні національної свідомості, громадянських цінностей і патріотичного виховання молоді відводиться саме вчителю історії [2]. Крім того, уроки історії розвивають інтелектуальні вміння: аналіз, порівняння, узагальнення та аргументацію. Вони вчать працювати з різними джерелами інформації, формувати власну думку та обґрунтовувати її [74].

Вимоги до сучасного уроку історії є суттєвими. Вони полягають у наступному: повноцінність історичного змісту, педагогічного задуму уроку, його відповідність поставленим завданням; науковість знань; достовірність історичних фактів; застосування різноманітних джерел знань; відбір головних фактів для формування базових знань, ключових проблем; мотивація і диференціація навчання; високий ступінь самостійної розумової діяльності учнів, їх пізнавальної активності; залучення до роботи усіх учнів; виховання інтересу до історії; правильний вибір типу уроку, засобів і методів його проведення; відповідність прийомів навчальної роботи педагогічному задуму, змісту і пізнавальним можливостям учнів; єдність діяльності учителя і учнів. Саме тому вчитель повинен відповідально та ретельно готуватися до кожного

уроку. Лише за умов ґрунтовної підготовки урок може відповідати вимогам сучасної освіти та бути справді ефективним для учнів.

Процес підготовки вчителя до уроку, на перший погляд, є досить простим, проте це не так. Незалежно від педагогічного досвіду, кожен учитель завчасно готується до нового навчального року, семестру, чверті та кожного окремого уроку. Така підготовка є системною та передбачає низку послідовних етапів. Важливо чітко усвідомлювати зміст цих етапів та їх логічну послідовність:

- 1) опрацювання Державного стандарту освіти, навчальних програм [1, с. 51-61], підручників та методичних посібників;
- 2) складання тематичного та поурочного планування;
- 3) визначення місця уроку в межах теми або розділу, формулювання його мети та очікуваних результатів;
- 4) врахування рівня підготовки, пізнавальних можливостей та особливостей учнів класу;
- 5) добір найбільш ефективних методів, прийомів і засобів навчання відповідно до теми уроку та поставлених завдань;
- 6) визначення структури й методичного варіанта проведення уроку;
- 7) підготовка конспекту або розгорнутого плану заняття [20, с. 231].

Особливої уваги потребує підготовка вчителя до використання художньої літератури на уроках історії. Методика підготовки вчителя до використання художньої літератури на уроці історії передбачає поетапну та продуману роботу, оскільки від якості цієї підготовки залежить ефективність засвоєння навчального матеріалу учнями. Умовно цей процес можна поділити на кілька взаємопов'язаних етапів.

На першому етапі вчитель аналізує тему уроку, визначає ключові історичні поняття, події та проблеми, які необхідно розкрити. На основі цього аналізу вчитель вирішує, чи буде доречним використання художньої літератури і яку саме функцію вона виконуватиме. Водночас слід враховувати, що художній текст є не універсальним засобом для кожної теми. Не в усіх

випадках його застосування є виправданим і методично доцільним. Якщо літературний матеріал не відповідає змісту уроку або використовується формально, він може відволікати учнів від основного навчального матеріалу, займати навчальний час і знижувати ефективність засвоєння історичних знань [75].

Наступним етапом підготовки до використання художньої літератури є визначення її дидактичної функції. На цьому етапі вчитель чітко має продумати, з якою саме метою буде застосовано літературний матеріал у навчальному процесі та який результат він має забезпечити. Залежно від змісту уроку художній текст може виконувати різні функції. Він може виступати як джерело нової інформації, доповнюючи або конкретизуючи історичний матеріал. Також літературний твір може використовуватися як засіб ілюстрації історичних подій і явищ, що сприяє кращому їх уявленню та розумінню учнями. Окремо важливою є його емоційно-виховна функція, оскільки художній текст допомагає сформувати емоційне сприйняття історії, викликає співпереживання та інтерес до минулого [20, с. 257, 258].

Третій етап передбачає добір художніх творів, які найбільш точно відповідають змісту теми уроку. Це може бути як повний художній твір, так і його окремі частини або невеликі фрагменти. Особливу увагу слід приділяти історичній змістовності твору, тобто тому, наскільки в ньому відображені реальні події.

Наступним етапом підготовки є продумування того, на якому саме етапі уроку буде доцільно використати художню літературу. Учитель заздалегідь визначає, коли літературний матеріал найкраще сприятиме досягненню навчальної мети: під час мотиваційного етапу уроку, пояснення нового матеріалу чи на етапі його закріплення. Від правильного вибору місця використання художнього тексту значною мірою залежить його ефективність.

П'ятим етапом є визначення форми подачі художнього тексту на уроці. На цьому етапі педагог міркує, в який спосіб літературний матеріал буде представлений учням, щоб він найбільш ефективно виконував свою навчальну

та виховну функцію. Одним із варіантів є коротка згадка твору в розповіді вчителя, що дозволяє швидко пов'язати художній матеріал з історичним контекстом без значного витрачання часу. Іншим способом є зачитування окремих цитат або уривків, які містять найбільш яскраві описи історичних подій, соціальних явищ або побуту людей. Також може застосовуватися завдання з цитатою твору, після прочитання якої учню потрібно відповісти на поставлені питання [39, с. 73, 74]. Крім того, доцільно використовувати елементи інтерактивного навчання: роботу в парах або групах, міні-дискусії, заповнення таблиць чи схем, створення коротких висновків після прочитаного. Такий підхід дозволяє не лише краще зрозуміти текст, а й активізує мислення учнів, формує вміння аналізувати інформацію та висловлювати власну думку.

Важливим є також етап підготовки додаткових засобів. За потреби вчитель заздалегідь готує допоміжні матеріали, які сприяють візуалізації та кращому сприйняттю і розумінню тексту. До таких засобів можуть належати мультимедійні презентації, ілюстрації, портрети письменників, історичні карти, а також короткі довідкові матеріали про автора. Важливим є також підготовка фрагментів художніх творів у друкованому вигляді, щоб кожен учень міг працювати з текстом безпосередньо. Також додатковими матеріалами можуть бути: картки з запитаннями, таблиці для заповнення, завдання на встановлення відповідностей або короткі творчі вправи. Використання таких засобів робить урок більш різноманітним, наочним та підвищує активність учнів [41].

Підготовка уроку з використанням художньої літератури потребує відповідального підходу до добору матеріалу. Під час вибору літературних творів учитель повинен враховувати кілька важливих аспектів:

- достовірність подій, описаних автором. Для цього вчителю необхідно попередньо проаналізувати твір, який планується використати на уроці. Художній образ має бути переконливим і зрозумілим, сприяти формуванню в учнів відповідного ставлення до історичних подій, викликати співпереживання, захоплення або спонукати до роздумів;

- доступність навчального матеріалу. Під час підготовки необхідно враховувати вікові особливості та рівень розвитку учнів. Лише зрозумілий і доступний матеріал здатний зацікавити школярів та допомогти їм краще уявити події минулого;

- уміння правильно застосовувати художню літературу під час уроку, розповіді чи бесіди. Якщо твір є добре відомим для учнів, доцільно спочатку пояснити новий матеріал, а вже потім використовувати приклади з художньої літератури для його закріплення;

- відповідність літературного матеріалу змісту та завданням шкільного курсу історії України [37, с. 24].

У методиці навчання історії України виокремлюють такі основні методичні прийоми роботи з художньою літературою:

- 1) методичний прийом літературно-художнього ілюстрування;
- 2) методичний прийом аналізу використаних уривків;
- 3) методичний прийом побудови розповіді вчителя на основі щойно прочитаного або переказаного власними словами фрагмента твору;
- 4) методичний прийом посилення на художній твір;
- 5) методичний прийом використання матеріалу конкретного художнього твору (його образів, сцен, картин) безпосередньо у викладі вчителя як основи розповіді;
- 6) комбінований методичний прийом, за якого робота з художньою літературою поєднується з іншими видами діяльності в класі – роботою з підручником, цитатами та історичними документами;
- 7) мультимедійно-презентаційний (комбінований) прийом, що реалізується із застосуванням сучасних мультимедійних засобів навчання історії [39, с. 73].

Отже, загальний аналіз методики підготовки вчителя історії до уроку з використанням художньої літератури дає підстави зробити висновок, що така підготовка потребує від учителя системності, методичної грамотності та ретельного добору навчального матеріалу. Було визначено основні етапи

підготовки: аналіз теми уроку та доцільності використання художнього тексту, визначення його дидактичної функції, добір відповідних творів або уривків, продумування місця літературного матеріалу в структурі уроку, вибір форми його подачі, а також підготовка додаткових навчальних засобів. Окрему увагу приділено вимогам до добору художніх творів, зокрема їх історичній достовірності, доступності та відповідності навчальній програмі. Таким чином, правильна та продумана підготовка вчителя до використання художньої літератури сприяє підвищенню якості уроку історії, активізації пізнавальної діяльності учнів, розвитку їхнього критичного мислення та інтересу до історії.

3.2. Практичні аспекти використання української художньої літератури на уроках історії України в 9 класі

Художня література є важливим джерелом історичних знань, яке допомагає глибше зрозуміти історичні події. Далі хотілося б розглянути практичні аспекти використання художньої літератури на уроках історії України в 9 класі ЗЗСО. Особливу увагу буде приділено методам і формам роботи з художніми творами, які можуть ефективно застосовуватися під час вивчення історичного матеріалу.

Важливим елементом використання художньої літератури на уроках історії є постійне звернення вчителя до художніх творів під час пояснення нового матеріалу. Важливо, щоб учитель історії розповідаючи про письменників і художні твори, які згадуються у підручнику, не обмежувався лише назвою твору або прізвищем автора. Доцільно, в нашому розумінні, коротко ознайомити учнів із життям письменника, розповісти декілька цікавих фактів із його біографії та пояснити у яких історичних умовах він жив і творив. Крім цього, учителю варто коротко пояснювати зміст творів, які він згадує на уроці. Учням буде значно цікавіше почути не лише назву твору, а й зрозуміти про що саме в ньому йдеться, які проблеми порушує автор і чому цей твір подано в підручнику історії. Це робить інформацію більш зрозумілою та допомагає краще її запам'ятати [63].

Такий підхід є важливим ще й тому, що може зацікавити учнів художньою літературою. Після короткої та цікавої розповіді про письменника або твір, у школярів може виникнути бажання самостійно прочитати літературний твір та більше дізнатися про історичні події, які вони вивчають на уроках історії. Заохочення учнів до читання художньої літератури є важливим, оскільки сприяє розвитку читацької культури, критичного мислення, мовленнєвих навичок та вміння аналізувати інформацію. Це відповідає положенням Стратегії розвитку читання «Читання як життєва стратегія», у якій читання розглядається як одна з ключових умов розвитку сучасної людини [5].

Наприклад, якщо на уроці розглядається тема трудової еміграції українців, учитель може коротко розповісти учням про новелу В. Стефаника «Камінний хрест» [12] і зацікавити її змістом. Він може наголосити, що цей твір написаний на основі реальних подій і відображає справжні життєві історії українських селян, які змушені були залишати рідні землі та виїжджати за кордон у пошуках кращого життя. У новелі показано, як жили українські селяни, які були основні причини еміграції та що відчували люди, коли змушені були залишати свій дім, рідних і звичне життя. Коротка розповідь учителя про цей твір може викликати інтерес у школярів і спонукати їх до самостійного читання названого твору [35, с. 230–231].

Також учитель історії може заздалегідь, ще в літній період, запропонувати учням перелік художніх творів для самостійного читання. Такий список він може спеціально відібрати відповідно до навчальної програми 9 класу та тих історичних процесів, які вивчатимуться упродовж навчального року. Ознайомлення з цими творами ще до початку або безпосередньо під час навчання дозволить учням краще підготуватися до сприйняття нового матеріалу [20, с. 157]. Після прочитання художніх текстів школярам буде значно легше розуміти історичні події XIX століття, оскільки вони вже матимуть уявлення про побут людей, соціальні проблеми, особливості життя різних верств населення та основні історичні процеси.

Найбільш поширеним і зручним способом використання художньої літератури на уроках історії, на нашу думку, є застосування окремих уривків із художніх творів. Такий метод є досить практичним для вчителя, оскільки не потребує значних затрат часу на уроці та не передбачає тривалої попередньої підготовки учнів. Під час використання уривків художніх творів на уроках історії важливим є їх правильний добір і чітке методичне спрямування. Учитель повинен підбирати такі фрагменти, які безпосередньо відповідають темі уроку та мають визначену дидактичну мету. Залежно від навчальних завдань, уривок може виконувати різні функції.

У методичному плані уривок може використовуватися по-різному. Учитель може зачитати його і одразу прокоментувати, пояснюючи складні моменти та звертаючи увагу на історичний контекст. Інший варіант – коли учні спочатку слухають або читають текст, а потім відповідають на запитання. Це дозволяє організувати роботу учнів із текстом і стимулює їхнє логічне та критичне мислення. Аналізуючи прочитане, школярі вчаться виділяти головне, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та робити власні висновки [39, с. 74].

Прикладом вдалого використання уривку художнього твору на уроці історії України може слугувати фрагмент із повісті «Борислав сміється» І. Франка під час вивчення теми промислового розвитку західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини наприкінці XIX – на початку XX століття [15, с. 246]. Уривок дозволяє наочно показати становище робітників у нафтовому промисловому центрі Бориславі, умови їх праці та життя, а також процес формування робітничого класу. Через художній опис учні можуть побачити масовий наплив селян у пошуках заробітку, надмірну конкуренцію серед робітників, їхню бідність, безвихідь і залежність від роботодавців. Це дає змогу краще зрозуміти соціальні наслідки промислового розвитку та капіталістичних відносин [25, с. 422–423].

Під час роботи з таким уривком важливо запропонувати учням систему запитань, які сприятимуть розвитку логічного мислення та допоможуть краще засвоїти тему. Наприклад:

- Про які умови життя і праці робітників йдеться в уривку?
 - Яким є ставлення автора до зображених подій і чому?
 - Які причини змушували селян масово їхати до Борислава?
 - Чому робітники погоджувалися працювати за надзвичайно низьку плату?
 - Які соціальні проблеми промислового розвитку відображені в тексті?
- [15, с. 246].

На наш погляд, одним із найбільш ефективних способів використання художньої літератури на уроках історії є проведення бінарних уроків історії та української літератури. Метою таких уроків є формування в учнів цілісного уявлення про навколишній світ, активізація їхньої пізнавальної діяльності та підвищення рівня засвоєння навчального матеріалу. Такі уроки сприяють створенню творчої атмосфери в учнівському колективі, допомагають виявити здібності та індивідуальні особливості школярів. Важливим завданням інтегрованого навчання є розвиток умінь самостійно працювати з додатковими джерелами інформації, довідковою літературою, таблицями й опорними схемами. Крім того, вони підвищують інтерес учнів до навчальних предметів та забезпечують ефективне поєднання навчальної, розвивальної і виховної функцій навчання [42, с. 233].

Бінарний урок – це форма організації навчального процесу, під час якої навчальний матеріал вивчається через поєднання двох навчальних предметів. Такий урок зазвичай проводять два вчителі, які спільно розкривають тему з різних наукових позицій. Вивчення будь-якої проблеми на межі двох наук — це завжди цікаво. Такий вид діяльності викликає високу мотивацію, спонукає до творчого пошуку і захоплює учнів [27, с. 115].

Для ефективного проведення бінарних уроків необхідно забезпечити дотримання таких умов:

- ретельний відбір навчальних матеріалів;
- високий рівень професійної компетентності педагогів, який сприяє продуктивній співпраці вчителів під час підготовки та проведення заняття;
- включення елементів самоосвіти учнів у навчальний процес;
- застосування проблемного навчання та проєктних технологій, активізація інтелектуальної діяльності школярів на всіх етапах уроку;
- раціональне поєднання індивідуальних і групових форм роботи;
- обов'язкове врахування вікових та психологічних особливостей учнів [42, с. 233].

Водночас варто наголосити, що бінарні уроки історії та літератури недоцільно проводити надто часто, оскільки вони потребують значної підготовки, узгодження дій між учителями та ретельного добору навчального матеріалу. Така форма роботи є складною як з організаційної, так і з методичної точки зору. Тому її доцільно використовувати під час вивчення тем, які безпосередньо пов'язані з літературою та культурним розвитком суспільства [46, с. 199].

На нашу думку, ефективним є проведення бінарного уроку вчителем історії спільно з учителем української літератури під час вивчення теми «Розвиток української мови і літератури. Тарас Шевченко» [15, с. 97–106]. Такий урок дає можливість поєднати історичний і літературний матеріал, що сприяє більш глибокому розумінню учнями. Учитель історії може ознайомити школярів із історичними умовами розвитку української літератури, пояснити особливості суспільно-політичного життя епохи, у яких творили письменники, а також розкрити їхню роль у формуванні української національної свідомості. У свою чергу, учитель літератури має можливість детальніше охарактеризувати літературні напрями й течії, їхні особливості, розповісти про життя та творчість письменників, проаналізувати художні твори та пояснити їх жанрові особливості.

Наприклад, під час такого бінарного уроку історії та української літератури можна використати уривки з поеми «Сон» Т. Шевченка [14, с. 263–

282]. Учитель історії може пояснити учням особливості суспільно-політичного становища українських земель у складі Російської імперії в першій половині XIX століття, звернути увагу на прояви самодержавства, соціальної нерівності та національного гноблення. Це дозволить зрозуміти учням у яких важких умова розвивалася українська культура. Також учитель може розкрити історичні обставини, які вплинули на творчість Тарас Шевченко, та пояснити значення його діяльності для розвитку української національної свідомості. У свою чергу, вчитель української літератури може проаналізувати художні особливості поеми, пояснити в чому полягає сатиричний характер твору, розкрити образи та символи використані автором.

Ще одну можливість ефективного використання художньої літератури на уроках історії вбачаємо у проєктній діяльності учнів. Така форма роботи дозволяє поєднати історичний і літературний аналіз, сприяє розвитку дослідницьких умінь школярів та поглиблює їхні знання з історії й української літератури. Проєкт – це спеціально організована вчителем і самостійно виконувана учнями система дій, яка завершується отриманням певного результату у вигляді творчого продукту. Головною метою методу проєктів є забезпечення можливості самостійного здобуття знань у процесі розв’язання практичних завдань або проблем, що потребують інтеграції знань із різних сфер життя. Цей метод завжди орієнтований на самостійну діяльність учнів – індивідуальну, парну або групову, яку вони виконують протягом визначеного часу [45, с. 677].

Для досягнення такого результату необхідно формувати в учнів уміння самостійно мислити, виявляти та розв’язувати проблеми, залучаючи знання з різних навчальних галузей, а також уміння прогнозувати можливі результати та встановлювати причинно-наслідкові зв’язки. Діяльність учнів у межах проєктної роботи передбачає кілька умовних етапів. Пошуковий етап включає визначення теми проєкту, виявлення та аналіз проблеми, а також формулювання мети роботи. Аналітичний етап охоплює збір і опрацювання інформації, визначення оптимальних шляхів досягнення поставленої мети,

розробку алгоритму дій і складання плану реалізації проєкту. Практичний етап полягає у виконанні запланованих дій, поточному контролі якості роботи та внесенні коректив у процесі її виконання. Наступний етап передбачає підготовку матеріалів до представлення, безпосередня презентація результатів проєкту та обговорення можливостей подальшого використання отриманих результатів. Контрольний етап передбачає аналіз результатів проєктної діяльності та оцінювання якості виконаної роботи [40, с. 76, 77].

Досить ефективною формою організації навчальної діяльності учнів є проєктна робота на основі художніх творів, яка може бути реалізована у груповому форматі в межах вивчення історії. У такому випадку клас поділяється на кілька груп, і кожна група отримує окремий художній твір, пов'язаний з певною історичною проблемою або подією. Робота над проєктом здійснюється протягом тривалого часу і завершується підсумковою презентацією та захистом результатів наприкінці навчального року.

У процесі виконання дослідницького проєкту учні здійснюють комплексний аналіз художнього твору. Насамперед, вони визначають автора твору, час його створення та історичні умови, у яких він був написаний. Далі учні формулюють основну ідею твору та коротко описують його сюжет, виділяючи ключові події [45, с. 679]. Окремим і особливо важливим етапом є дослідження історичної проблематики, яку відображає художній твір. Учні аналізують, які соціальні, політичні чи культурні явища показані автором, та як вони співвідносяться з реальною історичною дійсністю того часу. Також здійснюється оцінка того, наскільки достовірно у творі змальовано історичні події, чи є художні узагальнення та відхилення від фактів.

Нижче подано приклади художніх творів, які доцільно використовувати під час організації проєктної роботи учнів у 9 класі.

Твір «Борислав сміється» І. Франка [13] можна використовувати для аналізу розвитку промисловості в Галичині та становлення робітничого руху в другій половині XIX ст., оскільки в ньому відображено умови праці робітників і соціальні конфлікти, пов'язані з капіталістичним розвитком.

Соціально-побутова повість-хроніка «Микола Джеря» І. Нечуя-Левицького [11] є доцільною для вивчення проблеми кріпацтва та становища селянства, адже в ній показано залежність селян від поміщицької системи та їхні спроби боротьби за свободу. У повісті «Кайдашева сім'я» [10] цього ж автора можна аналізувати особливості побуту української родини, соціально-психологічні конфлікти та взаємини між членами сім'ї, що відображають реалії тогочасного сільського життя.

Повість «Людина» О. Кобилянської [6] доцільно використовувати для розгляду становища жінки в суспільстві, проблеми її соціальної нерівності та прагнення до самореалізації. У свою чергу, поема «Енеїда» І. Котляревського [7] дозволяє учням краще зрозуміти побут українців, їхні традиції, звичаї та особливості повсякденного життя кінця XVIII ст. Поеми «Сон» [14, с. 263-282] та «Кавказ» Т. Шевченка [14, с. 340–347] є важливими для аналізу критики самодержавної системи, викриття злочинної політики Російської імперії та осмислення проблеми національного і соціального гноблення. Новела В. Стефаника «Камінний хрест» [12] дає можливість дослідити проблему трудової еміграції українського селянства наприкінці XIX – на початку XX століття, важкі соціально-економічні умови життя селян та причини масового виїзду українців за кордон.

Робота над проектом сприятиме більш детальному вивченню конкретної теми, розвитку дослідницьких умінь, вмінню працювати в команді і навичок аналізу історичних та літературних джерел. Важливим є й те, що під час представлення результатів проектної роботи кожна група ознайомлюватиме клас зі своїми дослідженнями. Завдяки цьому учні матимуть можливість повторити та узагальнити історичний матеріал вивчений в 9 класі через виступи інших команд. Одночасно школярі зможуть розширити свої знання з української літератури, ознайомитися з новими художніми творами, їх проблематикою та особливостями творчості українських письменників.

Наступним, у нашому розумінні, досить ефективним методом, який доцільно розглянути для використання художньої літератури на уроках історії,

є створення учнівської газети [78]. Ця форма роботи дозволяє поєднати історичні знання з творчим опрацюванням художньої літератури. Використання цього методу дає можливість учням подати їх зміст у формі коротких статей, заміток або ілюстративних матеріалів. Такий підхід сприяє розвитку індивідуальності, творчого мислення та ініціативності. Крім того, він дозволяє кожному учневі знайти зручний для себе спосіб подачі інформації, що підвищує інтерес до навчальної діяльності та робить процес засвоєння історичного матеріалу більш різноманітним і захопливим [32, с. 125]. На наш погляд, реалізація цього методу можлива таким чином: на початку навчального року доцільно створити спільну учнівську газету, присвячену українській літературі. Загальний дизайн і оформлення газети варто довірити учням, що дозволить їм проявити творчість та ініціативність.

Упродовж навчального року, під час вивчення нових тем, учні поступово залучаються до роботи над газетою. Коли на уроках історії розглядаються постаті відомих письменників, учням по черзі пропонується опрацьовувати їхню творчість і готувати матеріали для газети. Школярі можуть коротко подати біографію автора, додати його фотографії, цитати, перелік найвідоміших творів. Окремо вони виконують короткий аналіз найвідоміших художніх творів: зазначають сюжет, основну ідею та проблематику твору [78].

Таким чином, газета поступово наповнюється матеріалами протягом року, стає результатом спільної роботи всього класу та водночас сприяє кращому засвоєнню історичного й літературного матеріалу. Пропонований метод викликає інтерес ще й тому, що на уроках історії, на жаль, часто основна увага зосереджується на військових подіях, датах та політичних процесах, партійному житті. Натомість питання культури часто розглядаються менш ґрунтовно та поверхово. Застосування такого творчого підходу, як створення учнівської газети, дозволяє частково подолати цю проблему. Завдяки систематичній роботі з художніми творами учні зможуть краще запам'ятати основних письменників XIX століття, їхні найважливіші твори та ключову проблематику, яку вони порушували.

Одним із ефективних способів використання художньої літератури на уроках історії, на наше переконання, є використання інтелект-карт. У процесі навчання інтелект-карта може застосовуватися як форма частково керованої самостійної роботи учнів. Карти знань – це схеми, які наочно подають різні завдання, тези, взаємопов'язані та об'єднані якоюсь спільною ідеєю. Суть побудови ментальної карти полягає в тому, щоб за допомогою простих символів, образів, асоціацій і ключових понять, якими користується людина, наочно подати цілісне уявлення про певний предмет або тему. Такий інструмент допомагає впорядкувати інформацію та показати хід мислення у зручній візуальній формі [58, с. 74].

Для прикладу можна організувати роботу з інтелект-картою безпосередньо на уроці під час вивчення теми скасування кріпацтва в Австрійській чи Російській імперіях [16, с. 114–118]. На початковому етапі уроку спільно з учителем учні визначають центральне поняття, яке стає основою всієї схеми, та поступово формують основні змістові гілки. До них доцільно віднести сутність кріпосницької системи, її історичні передумови та причини існування, особливості життя і становища селян, причини скасування кріпацтва із зазначенням ключових дат, а також соціально-економічні наслідки цих змін для суспільства. Після спільного заповнення базової частини інтелект-карти вчитель може залишити окремий блок для самостійної роботи учнів. У цьому блоці передбачається відображення кріпосницької системи у художній літературі. Учням пропонується доповнити карту інформацією про письменників, у творчості яких порушується проблема кріпацтва, зазначити назви відповідних художніх творів, а також коротко сформулювати їхній зміст або основну ідею.

Застосування інтелект-карт у навчальному процесі може забезпечити значні позитивні результати, оскільки учні навчаються відбирати, систематизувати та запам'ятовувати основну інформацію, а також відтворювати її в подальшому. Додавання елементів художньої літератури розширює навчальний матеріал, робить його більш емоційно забарвленим і

зрозумілим, а також сприяє розвитку інтересу до історії та читання літературних творів. Ментальні карти сприяють розвитку креативного та критичного мислення, покращують пам'ять та роблять процес навчання більш цікавим, наочним і ефективним [58, с. 78].

Отже, розглянуті в цьому розділі практичні аспекти використання української художньої літератури на уроках історії України в 9 класі доводять її значну дидактичну цінність. Художні твори виступають не лише додатковим джерелом інформації, а й важливим засобом поглиблення історичних знань та формування цілісного уявлення про історичні процеси XIX століття. Застосування різноманітних методів роботи з художньою літературою, зокрема використання уривків творів, бінарних уроків, проєктної діяльності, створення учнівської газети та інтелект-карт, дає можливість урізноманітнити навчальний процес і зробити його більш практично спрямованим. Кожен із цих методів сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів та підвищенню їхньої зацікавленості вивченням історії.

ВИСНОВКИ

Аналіз художньої літератури як специфічного історичного джерела та засобу пізнання минулого дозволяє констатувати, що вона є цінним носієм духовної й матеріальної культури епохи. Попри тривале ігнорування художнього слова класичною наукою, зміна дослідницьких парадигм у бік людиноцентричного підходу підтвердила вагомість літератури для реконструкції побуту, ментальності, світогляду та емоційної атмосфери суспільства. Дидактична специфіка літературних творів полягає в їх умовному поділі на дві групи: пам'ятки, створені безпосередньо в досліджуваний період сучасниками подій, та ретроспективні твори, спеціально присвячені історичному минулому. Головною проблемою використання художньої літератури в освітньому процесі може бути суб'єктивність автора, наявність художнього вимислу, анахронізмів та ідеологічних нашарувань. З огляду на це, залучення художніх текстів на уроках історії вимагає обов'язкового застосування методів критичного аналізу, верифікації художніх образів та їхнього обов'язкового зіставлення з офіційними документальними джерелами.

Дослідження історичного контексту становлення нової української літератури у XIX столітті доводить, що в умовах тривалої відсутності власної державності та жорсткого колоніального тиску обох імперій, літературне слово перебрало на себе ключові функції політичних та національних інститутів. Усвідомлюючи руйнівні наслідки імперської асиміляційної політики, українські інтелектуали обрали літературу головним інструментом соціокультурного спротиву та збереження національної самобутності українців. Роль письменства виявилася визначальною у процесі унормування та кодифікації живої народнорозмовної мови, фундамент якої заклав І. Котляревський. Звертаючись до тем історичної пам'яті та повсякденного життя селянства, автори зуміли консолідувати суспільство навколо ідеї єдності українського народу та його права на самостійний розвиток. У такий спосіб література XIX століття стала надійною основою для подолання маргіналізації української культури.

У сучасній реформі «Нова українська школа» суттєва увага приділяється міжпредметним зв'язкам у навчальному процесі. Для історії України особливо актуальним є зв'язок з літературою. Інтеграція цих предметів допомагає учням відійти від простого зазубрювання дат і формує в них цілісну картину світу. У шкільній практиці міжпредметні зв'язки виконують багато функцій: вони розширюють кругозір, формують цілісне бачення світу, підвищують інтерес до навчання та стимулюють розвиток творчого, логічного та системного мислення. Проте вчителі часто стикаються з труднощами під час такої роботи. Головними проблемами є нестача хороших методичних матеріалів та неузгодженість шкільних програм. Часто буває так, що взаємопов'язаний матеріал з історії та літератури діти вивчають у різний час. Також успіх залежить від готовності самого вчителя орієнтуватися в суміжній дисципліні. Попри ці проблеми, поєднання історії та літератури має величезний виховний і освітній потенціал.

Розгляд сучасних підручників з історії України для 9 класу ЗЗСО показує загальну тенденцію у викладі тем культури. В усіх виданнях цей матеріал традиційно зосереджений у двох окремих розділах. Однак місце самої літератури у структурі параграфів відрізняється: в одних книжках їй присвячено самостійні теми, в інших – вона виступає лише коротким пунктом серед інших видів мистецтва. Головним недоліком більшості підручників є сухий, оглядово-довідковий характер викладу. Автори часто обмежуються біографічним підходом, де подають лише перелік імен письменників, назви їхніх творів та короткі історичні довідки. При цьому тексти художньої літератури майже не залучаються. Спільною ж проблемою для всіх видань залишається застарілий дидактичний апарат. Питання в кінці параграфів мають переважно репродуктивний характер. Вони вимагають від учнів механічного переліку фактів, а не аналізу. У підручниках гостро бракує інтерактивних, творчих та дослідницьких завдань. Для подолання цієї проблеми необхідно рішуче відмовитися від простого зазубрювання біографій. Натомість варто системно насичувати уроки живими уривками з художніх творів та розробляти до них якісні завдання.

Аналіз художньої спадщини українських письменників XIX – початку XX століття доводить її величезний пізнавальний потенціал для уроків історії України в 9 класі. Досить популярними в цей час були твори, написані авторами у стилі реалізму. Вони реалістично відображали ключові проблеми, суспільні зміни та ментальність тогочасного українства. Завдяки цьому літературні тексти стають для дев'ятикласників живим і зрозумілим історичним джерелом. Кожен із розглянутих творів допомагає вчителю розкрити конкретну тему навчальної програми. Для прикладу, поеми Тараса Шевченка «Катерина» та «Кавказ» яскраво ілюструють патріархальний устрій села, колоніальну політику Російської імперії та перші етапи формування модерної національної свідомості. Повість Марка Вовчка «Інститутка» наочно демонструє кризу кріпосницької системи та причини її неминучого занепаду, а твір Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» є незамінним матеріалом для практичних занять про побут, індивідуалізм та важке повсякденне життя селян у пореформений період, після 1861 р.

Подібний список літературних творів можна продовжити. Роман Івана Франка «Борислав сміється» розкриває тему індустріалізації, сировинного характеру економіки Галичини та зародження робітничого руху в другій половині XIX ст. Новела Василя Стефаника «Камінний хрест» через глибокі емоції показує трагедію та масштаби масової трудової еміграції українців за океан. Повість Михайла Коцюбинського «Fata Morgana» допомагає учням зрозуміти ілюзії та радикалізм селян під час першої російської революції 1905–1907 рр. Повість Ольги Кобилянської «Людина» відображає зародження феміністичного руху, боротьбу за емансипацію та зміну ролі жінки в суспільстві. Залучення цих творів на уроках історії дозволяє вчителю вийти за межі сухої статистики і таблиць підручника. Через конкретні людські долі й сильні переживання героїв учні починають краще розуміти логіку історичних процесів. Крім того, така робота активно розвиває емоційний інтелект і критичне мислення школярів, що робить вивчення історії України не лише пізнавальним, а й глибоко виховним процесом.

Якщо говорити про методику підготовки вчителя історії до уроку з використанням художньої літератури, то цей процес вимагає від педагога високої професійної майстерності та системного підходу. Сучасний урок має відповідати високим вимогам щодо науковості знань, достовірності фактів, високої пізнавальної активності учнів та різноманітності джерел. Щоб ефективно залучити художнє слово до вивчення історії, вчителю необхідно пройти кілька послідовних етапів. Спочатку він аналізує тему уроку, визначає дидактичні функції художнього тексту та добирає відповідні твори чи уривки. Далі важливо чітко продумати місце літературного матеріалу в структурі заняття, форму його подачі та підготувати додаткові наочні чи друковані засоби. Особливу увагу слід приділяти критеріям добору текстів, серед яких ключовими є історична достовірність описаних подій, доступність для учнів певної вікової групи та відповідність чинній навчальній програмі. Лише за умови такої ретельної та продуманої підготовки використання художньої літератури перестає бути формальним елементом.

Практичне використання української художньої літератури на уроках історії України в 9 класі є важливим засобом поглиблення історичних знань та формування в учнів цілісного уявлення про події XIX – початку XX ст. Важливе значення має систематичне звернення вчителя до художніх творів під час пояснення нового матеріалу, коротке ознайомлення учнів із біографіями письменників, змістом творів та історичними умовами їх створення. Одним із найбільш доступних і ефективних методів є використання уривків із художніх творів. Така форма роботи дає можливість поєднувати історичний матеріал із художнім описом історичних подій та соціальних явищ. Ефективність цього методу підвищується завдяки використанню продуманих завдань та запитань. Ефективними формами роботи з використанням художньої літератури визначено: проведення бінарних уроків історії та української літератури, організацію проєктної діяльності учнів на основі художніх творів, створення класної учнівської газети про письменників і літературу XIX століття, а також застосування інтелект-карт, де літературний матеріал поєднується з історичним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Нормативно-правові документи в галузі освіти в Україні, навчальні програми

1. Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти / затверджено та надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 3 серпня 2022 р. № 698). 2022. 106 с.
2. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641 : Наказ від 06.06.2022 № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (дата звернення: 15.05.2026).
3. Про затвердження Державного стандарту базової середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF> (дата звернення: 16.04.2026).
4. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти “Нова українська школа” на період до 2029 року : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 14.12.2016 № 988-р : станом на 22 серп. 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-p#Text> (дата звернення: 10.05.2026).
5. Про схвалення Стратегії розвитку читання на період до 2032 року “Читання як життєва стратегія” та затвердження операційного плану її реалізації на 2023–2025 роки : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 03.03.2023 № 190-р : станом на 31 січ. 2026 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/190-2023-p#Text> (дата звернення: 19.05.2026).

ІІ. Художня література.

6. Кобилянська О. Людина. Харків : Фоліо, 2021. 228 с.
7. Котляревський І. Енеїда. Харків : Фоліо, 2023. 352 с.
8. Коцюбинський М. М. Fata Morgana. Харків : Фоліо, 2008. 512 с.

9. Марко Вовчок. Твори в семи томах. Київ : Наукова думка, 1964. Т. 1. С. 121–161.
10. Нечуй-Левицький І. Кайдашева сім'я. Київ : Знання, 2020. 175 с.
11. Нечуй-Левицький І. Микола Джеря. Київ : Знання, 2019. 191 с.
12. Стефаник В. Камінний хрест. Тернопіль : Навчальна книга, 2020. 128 с.
13. Франко І. Борислав сміється. Київ : Кондор, 2020. 316 с.
14. Шевченко Т. Кобзар. Київ : Нац. книжковий проект, 2011. 816 с.

III. Підручники і посібники.

15. Власов В. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Літера ЛТД, 2017. 304 с.
16. Гісем О., Мартинюк О. Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Харків: Видавництво «Ранок», 2017. 288 с.
17. Гісем О., Мартинюк О. Історія України для загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням історії : підручник для 9 класу. Харків: Видавництво «Ранок», 2017. 256 с.
18. Кузьма О. Історія української літератури першої половини ХІХ століття : навчально-науковий посібник. Ужгород, 2019. 50 с.
19. Пометун О., Гупан Н., Смагін І. Історія України : підручник для 9 класу. Київ: УОВЦ «Оріон», 2017. 288 с.
20. Пометун О., Фрейман Г. навчання історії в школі : навчально-методичний посібник. Київ : Генеза, 2006. 328 с.
21. Реєнт О., Малій О. Історія України: підручник для 9-го класу. Київ : Генеза, 2017. 272 с.
22. Слоньовська О., Мафтин Н., Вівчарик Н. Українська література : підручник для 9 класу. Київ : Літера ЛТД, 2017. 288 с.
23. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. 512 с.

IV. Монографії та статті.

24. Бибік К. П. Українське селянство на початку ХХ століття. *Молодий вчений*. 2023. № 6 (118). С. 16–20.

25. Білецький О. Українська література XIX – початку XX століття. Т. 2. Київ : Наукова думка, 1965. 671 с.
26. Білоус Н. Реалізація міжпредметних зв'язків української літератури й історії в тестах зовнішнього незалежного оцінювання. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Чернігів, 2016. № 140. С. 206–209.
27. Василюк О. Методичні аспекти проведення бінарних уроків із української літератури та історії України (на прикладі вивчення учнями 9 класів творчості Т.Г. Шевченка). *Український педагогічний журнал*. 2016. № 3. С. 115–120.
28. Усі уроки української літератури в 10 класі. / О. Ващенко та ін. Харків : Вид. група «Основа», 2010. 458 с.
29. Історія України: нове бачення. / О. Гуржій та ін. ; за заг. ред. В. Смолія. Київ : Видавництво Україна, 1995. Т. 1. 350 с.
30. Гаєв Т. Українська література XIX століття : розгорнуті конспекти лекцій. Белград, 2008. 287 с.
31. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 2000. 360 с.
32. Гуцал П. Шкільна газета як засіб формування громадянської позиції. *Наукові записки*. 2007. № 5. С. 124–126.
33. Жукова А. Міжпредметні зв'язки – ключовий чинник осучаснення педагогічних технологій профільного навчання. *Освіта XXI століття: теорія, практика, перспективи*. Київ : Фенікс, 2019. С. 70–75.
34. Історія української літератури першої третини XIX ст : навч.-метод. посіб. / за ред.: В. Щербина, А. Хлопова. Тирасполь, 2015. 144 с.
35. Кобилко Н. Феномен еміграції у творах Василя Стефаника. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич, 2022. Вип. 53. Т. 1. С. 227–232.
36. Ковальова Н. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в умовах революції 1905–1907 рр. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка*. Тернопіль, 2014. № 2. С. 33–37.

- 37.Коляда І. Роль та місце художньої літератури на уроках історії України. *Історія в школі*. Київ, 2007. № 4. С. 23–29.
- 38.Коляда І., Санкович М. Методика використання міжпредметних зв'язків при вивченні особистості Лесі Українки. *Ідеологія національної аристократії*. Львів, 2021. С. 540–545.
- 39.Коляда І., Якущенко Ю. Тестові технології засобами художньої літератури на уроці історії. *Проблеми дидактики історії*. Кам'янець-Подільський, 2020. № 11. С. 67–77.
- 40.Косович О. Проектна діяльність як одна з форм інноваційних методичних технологій навчання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2011. Вип. 22. С. 76–78.
- 41.Левківська С. Візуалізація: від теорії до практичного застосування. *Педагогічна Житомищина*. 2024. № 3 (35).
- 42.Лисицька О. Бінарні уроки як шлях реалізації інтегрованого навчання. *Таврійський вісник освіти*. 2015. № 2(50). С. 231–236.
- 43.Любецька В. Образ мовчазного пророка у творчості Т.Г. Шевченка. *Геній Шевченка: особистість, творчість, доля* : Матеріали міжнар. Наук. Конф., м. Тернопіль, 20 березня 2024 р. Тернопіль, 2024. С. 51–54.
- 44.Макуха С. Вплив художньої літератури на становлення та розвиток особистості молодого людини. *Європейські орієнтири розвитку України : науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 26 квітня 2024 р. Одеса : Фенікс, 2024 С. 974–976.
- 45.Мелещенко, Т., Ухаль. В. Проектна технологія навчання на уроках громадянської освіти. *Драгоманівські історичні студії* : збірник наукових праць молодих істориків. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 1 (5). С. 675–688.
- 46.Огульчанська О. Бінарні уроки як засіб формування міжпредметних компетентностей в умовах НУШ. *Особистісно-професійний розвиток учителя Нової української школи: світові освітні практики, український*

- контекст* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, м. Мелітополь, 6–8 черв. 2019 р. Мелітополь, 2019. С. 197–200.
47. Островський О., Молнар Є. Вплив української мови та літератури на формування національно-культурної ідентичності. *Вісник науки та освіти*. Київ, 2025. № 11 (41). С. 967–978.
 48. Пінгіна Ю. Роль української літератури у вихованні всебічно розвиненої особистості учня. *Педагогіка формування творчої особистості*. 2020. № 70. Т. 3. С. 94–97.
 49. Погорєлов О. Художня література як історичне джерело для вивчення деяких аспектів Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2005. № 9. С. 131–135.
 50. Райківський І. Українське національне відродження кінця XVIII – початку XX ст. в європейському контексті. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 1999. № 3. С. 4–23.
 51. Сирота О. Специфіка вивчення повісті Марка Вовчка «Інститутка» в сучасному курсі історії української літератури. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка*. Тернопіль : Гельветика, 2014. № 2. С. 117–127.
 52. Сюта Г. Мова художньої літератури і літературна мова. *Культура слова*. 2012. Вип. 77. С. 120–127.
 53. Тиндирика О. Міжпредметні зв'язки на уроках історії як засіб формування компетентностей учня. *Освіта XXI століття: теорія, практика, перспективи* : матеріали Першої міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції, м. Київ, 18 квіт. 2019 р. Київ : Фенікс, 2019. С. 250–253.
 54. Токмань Г. Навчання української літератури: розвивати не втрачаючи. *Дивослово*. 2011. № 12. С. 32–34.
 55. Гриценко П. Українська мова в Росії XIX – початку XX ст.: шляхи утвердження. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів* / Відп. ред. І. Боряк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. С. XXXIX–LII.

56. Урись Т. Художня література як джерело формування національної ідентичності. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич, 2021. Т. 5. № 35. С. 183–190.
57. Харченко І. Тарас Шевченко – носій української культури. *Творча спадщина Тараса Шевченка як чинник національно-патріотичного виховання майбутніх учителів мистецьких дисциплін* : матеріал. всеукр. наук.-практ. Конф., М. Умань, 28 березня 2014 р. Умань, 2014 С. 117–121.
58. Шахіна І., Медведєв Р. Використання ментальних карт у навчальному процесі. *Наукові записки*. Вип. 8 (III). С. 73–78.
59. Янься В. Суть та види міжпредметних зв'язків у навчанні. *Педагогіка формування творчої особистості*. 2021. № 79 Т. 1. С. 26–29.

V. Інтернет-матеріали.

60. Агіографічна, наукова та художня література. Pidru4niki. URL: https://pidru4niki.com/16400116/istoriya/agiografichna_naukova_hudozhnya_literatura (дата звернення: 11.05.2026).
61. Аналіз повісті “Людина” Ольги Кобилянської – Українська мова та література. Українська мова та література – підготовка до ЗНО і не тільки. URL: <https://zno.if.ua/?p=4922> (дата звернення: 10.05.2026).
62. Валуєвський циркуляр. 30 (18) липня 1863 р. Павло Гай Нижник: історія, політика, поезія. URL: [https://hainyzhnyk.in.ua/doc2/1863\(06\)30.Valuev.cirkulyar.php](https://hainyzhnyk.in.ua/doc2/1863(06)30.Valuev.cirkulyar.php) (дата звернення: 16.04.2026).
63. Використання художньої літератури на уроках історії. Освіта та самоосвіта. URL: <https://referatss.com.ua/work/vikoristannja-hudozhnoi-literaturi-na-urokah-istorii/> (дата звернення: 08.04.2026).
64. Викривальна спрямованість поеми Т.Г. Шевченка «Кавказ» – шкільний твір. Бібліотека української літератури УкрЛіб. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/tvory/printit.php?tid=10029> (дата звернення: 08.04.2026).

- 65.Дележа А. Українська література другої половини XIX століття у контексті розвитку тодішнього суспільства. Особливості реалістичної прози. Шкільне життя. URL: <https://www.schoollife.org.ua/196-2021/> (дата звернення: 21.04.2026).
- 66.Детальний аналіз «Камінний хрест» Стефаник / Бібліотека Української Літератури – UkrClassic.com.ua. URL: <https://ukrclassic.com.ua/detalnij-analiz-kaminnij-khrest-stefanik> (дата звернення: 05.05.2026).
- 67.Зінченко Т. 300 років русифікації. Які українські слова ми віддали Росії. *espresso.tv*. URL: https://espresso.tv/article/2017/12/12/znovu_pro_movu_chogo_bilshe_v_rozmovni_y_ukrayinskiy_vlasne_ukrayinskogo_radyanschyny_rusyzmiv_chy_surzhyku (дата звернення: 21.04.2026).
- 68.Зятьєв С. Емський указ російського царя: історія спроби знищення всього українського. *Армія Inform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/30/emskyj-ukaz-rosijskogo-czarya-istoriya-sproby-znyshhennya-vsogo-ukrayinskogo/> (дата звернення: 16.04.2026).
- 69.Іван Нечуй-Левицький – Кайдашева сім'я (аналіз, паспорт твору). Бібліотека української літератури *УкрЛіб*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/review/printit.php?tid=18137> (дата звернення: 06.05.2026).
- 70.Історія української літератури XIX ст. / М. Яценко та ін. *Tvory.net.ua*. URL: https://tvory.net.ua/ukrainska_literatura/lib2/istoriya_ukr_literatury_xix_st/12.html (дата звернення: 19.04.2026).
- 71.«Катерина» Шевченка: проблематика поеми. Лекторіум. URL: <https://lektorium.in.ua/katerina-shevchenka-problematika-poemi/> (дата звернення: 08.05.2026).
- 72.Левчин В. Кайдашева сім'я: глибина, гумор і трагедія українського села. *Kokl.Ua*. URL: <https://kokl.ua/kajdasheva-simya-glybyna-gumor-i-tragediya-ukrayinskogo-sela/> (дата звернення: 06.05.2026).

73. Літературні течії та напрямки 19–20 століття. Персональний сайт Івanni Склярвої. URL: <https://ivanna-site.in.ua/navchannya/9-klas/ukrajinska-literatura-9-klas/331-literaturni-techiji-napryamki-19-stolittya> (дата звернення: 21.04.2026).
74. Опис досвіду роботи вчителя історії. Вчитель історії. URL: https://oksana-danulshuk.blogspot.com/2015/11/blog-post_12.html (дата звернення: 19.05.2026).
75. Основні етапи підготовки учителя до уроку історії. StudFiles. URL: <https://studfile.net/preview/9181465/page:52/> (дата звернення: 19.05.2026).
76. Стуканов С., Соколенко Н. Які твори варто вилучити з української літератури в школі?. Громадське радіо. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/hromadska-hvylya/yaki-tvory-varto-vyluchyty-z-ukrayinskoyi-literatury-v-shkoli> (дата звернення: 11.05.2026).
77. Українська література на 2025–2026 н.р. Центральноукраїнський науковий лицей. URL: https://portal.prolisok.org/ukrmova_literatura/7268-ukrainska-literatura-na-2025-2026-nr.html (дата звернення: 01.05.2026).
78. Урок 2: Наша газета найкраща... чи не так? - Living Democracy. Living Democracy. URL: <https://www.living-democracy.com/uk/textbooks/volume-3/part-3/unit-7/lesson-2/> (дата звернення: 18.05.2026).
79. «Фата Моргана» Коцюбинський. Dovidka.biz.ua. URL: <https://dovidka.biz.ua/fata-morgana-kotsyubinskiy-analiz/> (дата звернення: 06.05.2026).
80. Феміністична проблематика повістей О. Кобилянської «Людина» і «Царівна». Tvory.net.ua. URL: https://tvory.net.ua/ukrainska_literatura/statti/1/374.html (дата звернення: 10.05.2026).
81. Художня та науково-популярна література в навчанні історії. StudFiles. URL: <https://studfile.net/preview/9231944/page:2/> (дата звернення: 07.04.2026).

82.Що означає «сучасна шкільна газета» та як її створити - ПАНО. ПАНО.

URL: <https://pano.pl.ua/shho-oznachaie-suchasna-shkilna-gazeta-ta-yak-ii-stvoriti/> (дата звернення: 18.05.2026).

83.Як розвивався український романтизм? Бібліотека української літератури

УкрЛіб. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/answers/printit.php?tid=11195> (дата звернення: 20.04.2026).

ДОДАТКИ.

ДОДАТОК А.

Українські землі наприкінці XVIII ст.

Джерело: https://geomap.com.ua/uk-uh9/360.html#google_vignette

ДОДАТОК В.

Емський указ 1876 р. Повний текст.

Висновки Особого Совещания для пресечения украинофильской пропаганды з поправками Александра II

18 мая в г. Эмс

В видах пресечения опасной, в государственном отношении, деятельности украинофилов, полагалось бы соответственным принять впредь до усмотрения, следующие меры:

а) ПО МИНИСТЕРСТВУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ:

1. Не допускать ввоза в пределы Империи, без особого на то разрешения Главного Управления по делам печати, каких бы то ни было книг, издаваемых за границею на малорусском наречии.
2. Воспретить в Империи печатание, на том же наречии каких бы то ни было оригинальных произведений или переводов, за исключением исторических памятников, но с тем, чтобы и эти последние, если принадлежат к устной народной словесности (каковы песни, сказки, пословицы), издаваемы были без отступления от общерусской орфографии (т. е. не печатались так называемой «кулишовкою»).
- Примечание I. Мера эта была бы не более, как расширение Высочайшего повеления от 8 июля 1863 года, коим разрешено было допускать к печати на малорусском наречии только произведения, принадлежащие к области изящной литературы, пропуски же книг на том же наречии, как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения, поведено было приостановить.
- Примечание II. Сохраняя силу означенного выше Высочайшего повеления, можно было бы разрешить к печатанию на малорусском наречии, кроме исторических памятников, и произведений изящной словесности, но с тем, чтобы соблюдалась в них общерусская орфография, и чтобы разрешение давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей Главным управлением по делам печати.
3. Воспретить равномерно всякие на том же наречии сценические представления, тексты к нотам и публичные чтения (как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций).
4. Поддерживать издающуюся в Галичине, в направлении враждебном украинофильскому газету «Слово», назначив ей хотя бы небольшую, но постоянную субсидию [*Скраю дописано: «1000 р. из сумм III жанд. в текст заключения не вводить, а только иметь в соображении»*], без которой она не может продолжать существование и должна будет прекратиться, (украинофильский орган в Галиции, газета «Правда», враждебная вообще русским интересам, издается при значительном пособии от поляков).
5. Запретить газету «Киевский Телеграф» [*Скраю дописано: «В соображении вредное влияние газеты».*] на том основании, что номинальный ее редактор Снежко-Блоцкий слеп на оба глаза и не может принимать никакого участия в редакции, которой заведуют постоянно и произвольно лица, приглашаемые к тому издательницею Гогоцкою из кружка людей, принадлежащих к самому неблагонамеренному направлению.

б) ПО МИНИСТЕРСТВУ НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ:

6. Усилить надзор со стороны местного учебного начальства. чтобы не допускать в первоначальных училищах. преподавания каких бы то ни было предметов на малорусском наречии.
 7. Очистить библиотеки всех низких и средних училищ в малороссийских губерниях от книг и книжек, воспрещаемых 2-м параграфом настоящего проекта.
 8. Обратить серьезное внимание на личный состав преподавателей в учебных округах Харьковском, Киевском и Одесском, потребовав от попечителей сих округов именного списка преподавателей с отметкою о благонадежности каждого по отношению к украинофильским тенденциям и отмеченных неблагонадежными или сомнительными перевести в великорусские губернии, заменив уроженцами этих последних.
 9. На будущее время выбор лиц на преподавательские места в означенных округах возложить, по отношению к благонадежности сих лиц. на строгую ответственность представляющих о их назначении, с тем, чтобы ответственность, о которой говорится, существовала не только на бумаге, но и на деле.
 - Примечание I. Существуют два Высочайшие повеления покойного Государя Николая Павловича, не отмененные Верховной Властью, а потом сохраняющие и в настоящее время силу закона, которыми возлагалось на строжайшую ответственность Попечителей Округов и вообще учебного начальства, не терпеть в учебных заведениях лиц с неблагонадежным образом мыслей, не только между преподавателями, но и между учащимися. Полезно было бы напомнить о них.
 - Примечание II. Признавалось бы полезным принять за общее правило, чтобы в учебные заведения округов: Харьковского. Киевского и Одесского назначать преподавателей преимущественно великоруссов, а малоруссов распределить по учебным заведениям С.-Петербургского, Казанского и Оренбургского округов.
 10. Закрывать на неопределенный срок Киевский Отдел Императорского Географического Общества (подобно тому. как в 1860-х годах закрыт в этом последнем Политико-экономический Комитет, возникший в среде Статистического Отделения), и допустить затем открытие его вновь, с предоставлением местному Генерал-Губернатору права ходатайствовать о его открытии, но с устранением навсегда тех лиц. которые сколько-нибудь сомнительны в своем чисто-русском направлении [*Скраю дописано: «Предоставить МВД войти в надёж. сношения с кем следует относительно изыскания мер к дал. Направлению этого дела»*].
- в) ПО ОТДЕЛЕНИЮ СОБСТВЕННОЙ ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА КАНЦЕЛЯРИИ
11. Немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского, как неисправимых и положительно опасных в крае агитаторов [*Скраю дописано: «Выслать из края с запрещением въезда в Южн. Губ. и столицы, под секретное наблюдение»*].

Джерело: https://movahistory.org.ua/index.php/%D0%95%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%83%D0%BA%D0%B0%D0%B7._%D0%9F%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82

ДОДАТОК Г.

Освітні галузі Нової української школи.

9 ОСВІТНІХ ГАЛУЗЕЙ

мовно-літературна

математична

природнича

технологічна

інформатична

соціальна і
здоров'язбережна

фізкультурна

громадянська
та історична

мистецька

Джерело: <https://nus.org.ua/2018/02/21/uryad-zatverdyy-novyj-standart-pochatkovoyi-osvity-shho-tse-oznachaye/>

ДОДАТОК Д.

Міжпредметні зв'язки з навчальним курсом «Історія».

<i>Навчальний предмет</i>	<i>Історія</i>
Рідна мова	при знайомстві з новими термінами, поняттями обов'язково дається їх етимологія (походження, переклад, значення)
Література	дає більш глибокі знання з вивчення тем, пов'язаних з певними історичними періодами. Художня інтерпретація автора допоможе учням краще пізнати той чи інший період в історії
Географія	історія сучасного суспільства складна і різноманітна, ця різноманітність залежить від особливостей географічного положення, природних умов, соціальної структури регіону. Фактично в курсі географії та історії вивчаються одні й ті ж процеси з урахуванням специфіки кожного предмета. Створена програма інтегрованого курсу «Красзнавство»
Біологія	з курсом біології можуть використовуватися міжпредметних зв'язків при вивченні розділу «Проблема світу», де зачіпається екологічні проблеми сучасного світу
Хімія	знання властивостей окремих елементів допомагає зрозуміти причини їх використання при вивченні теми: «Гроші» використовуються фізіологічні і хімічні властивості золота і срібла, які дозволили цим дорогоцінним металам стати загальним еквівалентом для обміну, а також сплав олова та міді як результат цілої епохи у розвитку людського суспільства
Математика	це побудова та аналіз графіків найрізноманітніших типів, наприклад: графік опитування та пропозицій, або зростання виробництва і т.д.
Інформатика	застосування інформаційних технологій дозволяє здійснювати викладання на якісно новому рівні: 1. Використання без даних для пошуку інформації довідкового характеру. 2. Відпрацювання технічного матеріалу, побудова та аналіз таблиць, діаграм. 3. Виконання текстових завдань.

Джерело: Баран Б. Міжпредметні зв'язки на уроках історії. *Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2013. № 33. С. 33.

ДОДАТОК Е.

План-конспект з предмета «Історія України».

Дата 5.06.2026

Урок 28.

9 клас.

Тема: Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.

Мета:

навчальна:

- Розкрити причини та наслідки аграрного перенаселення на західноукраїнських землях/ *логічна*
- Проаналізувати особливості промислового перевороту в краї; / *логічна*
- Схарактеризувати роль залізничного будівництва як фактора, що одночасно модернізував край і призвів до розорення традиційного місцевого ремесла.; / *логічна*
- Пояснити сутність та значення кооперативного руху; / *логічна*
- З'ясувати причини та географічні напрямки масової трудової еміграції українців; / *логічна*
- Описати динаміку розвитку міст; / *логічна*
- Розкрити зміст та особливості Рутенської акції./ *логічна*
- Простежити економічний розвиток Галичини, Буковини та Закарпаття/ *логічна*

розвивальна:

- Розвивати навички порівняльного аналізу (порівняння економічного розвитку з Наддніпрянською Україною); / *логічна, , інформаційна*
- розвиток навичок роботи з історичними джерелами (З актів судової справи стосовно боргу закарпатського селянина В. Ряшка); / *інформаційна*
- Розвивати вміння працювати з діаграмами (завдання з діаграмами)/ *інформаційна*
- Розвивати вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки (колоніальний статус Українських земель); / *логічна*
- Розвивати навички працювати з картою (робота з картою); / *просторова*
- розвивати критичне мислення (мозковий штурм))/ *логічна*

- розвивати комунікативну компетентність (шляхом усних відповідей); / *мовленнєва*
- розвивати вміння систематизувати знання (тестування в кінці уроку) / *інформаційна*

виховна:

- Формувати почуття національної солідарності (на прикладі гасла «Свій до свого по своє»); / *громадянська*
- Формувати усвідомлення важливості незалежності України (на прикладі колоніального статусу); / *патріотична*
- Виховувати віру в силу самоорганізації (приклад кооперативного руху); / *громадянська, соціальна*
- Виховувати повагу до історичних діячів минулого (В. Нагірний, Едмунд Еган); / *аксіологічна*
- Формувати усвідомлення цінності освіти (на прикладі лихварів, які користувалися неосвіченістю селян); / *аксіологічна*
- Виховувати активну громадянську позицію (на прикладі мукачівського греко-католицького єпископа Ю. Фірцака) / *громадянська*
- виховувати вміння формувати й відстоювати власну позицію, вміння робити вибір (мозковий штурм). / *комунікативна, соціальна*

Тип уроку: засвоєння нових знань

Обладнання: презентація, ноутбук, підручник з історії України, 9 клас (Гісем, Мартинюк)

Основні дати:

- 1861 р. — будівництво першої залізниці на українських землях
- 1883 р. — Василь Нагірний засновує у Львові споживчий кооператив «Народна торгівля»
- 1892 р. — створення страхового товариства «Дністер»
- 1897 р. — початок «Верховинської господарської акції»

Основні терміни: кооперативний рух, сервітут.

Хід уроку.

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
2 хв	I. Організаційний	- Привітання з учнями, перевірка присутніх. - Емоційне налаштування, бажаю всім гарного настрою, легкого засвоєння теми.		
2 хв.	III. Мотиваційний етап	- Повідомлення теми та мети уроку На межі століть Галичина посідала 3-тє місце у світі за обсягами видобутку нафти (після США та Російської імперії), забезпечуючи близько 5% світового ринку 	Яка корисна копалина сьогодні робить людей найбагатшими у світі? (Гасюк) як ви думаєте, чи зробив цей нафтовий бум місцеве українське населення по-справжньому багатими? (Трак)	логічна логічна
2 хв	IV. Актуалізаційний етап		Коли Зах. Укр. землі увійшли до складу Австрійської імперії? (Гуменяк)	хронологічна
25 хв.	V. Етап вивчення нового матеріалу	1. Протягом другої половини XIX ст. кількість населення західноукраїнських земель зростає. За даними австрійських та угорських державних	Робота з картою	просторова

	переписів 1857 і 1900 рр., на західноукраїнських землях проживало відповідно 2,6 і 3,8 млн українців. Зростання кількості населення все більше загострювало місцеві соціально-економічні проблеми. Аграрні реформи, здійснені на західноукраїнських землях під час революції 1848—1849 рр., звільнили селян від залишків кріпацтва, проте їхнє становище залишалося дуже тяжким. За свою свободу селяни мали протягом 50 років сплачувати щорічні платежі. їхні розміри були в декілька разів більшими, ніж в інших частинах імперії. Розвиток сільського господарства та становище селян 1848 р. селянська реформа Привід 1848 – 1849 рр. революція Весна народів Зміст ✓ Скасовано панщину за викуп; ✓ Селяни мусили сплатити землевласникам викуп у розмірі 20-кратної вартості річних повинностей; ✓ За поміщиками залишилось сервітутне право на ліси і пасовиська; Наслідок Більшість селян залишалися малоземельними й неплатоспроможними Галичина Закарпаття Буковина Львів Етапи проведення селянської реформи 1848 р. Березень Травень Серпень Закарпаття Галичина Буковина Західноукраїнські землі стали краєм, де в сільському господарстві основну частину становили дрібні селянські господарства площею 2—5 га (80 % селянських господарств), які навіть не забезпечували мінімальні потреби селянина Унаслідок цього розвиток сільського господарства	Вкажи які землі входили до складу Австро-Угорської імперії в 2 половині 19 століття. (Яковишин) Які події спонукали владу піти на скасування кріпацтва? (Лисюк) Які відомі твори українських письменників ви знаєте, присвячені темі кріпацтва? (всьому класу) Робота з діаграмою	Логічна логічна
--	--	---	-------------------------------

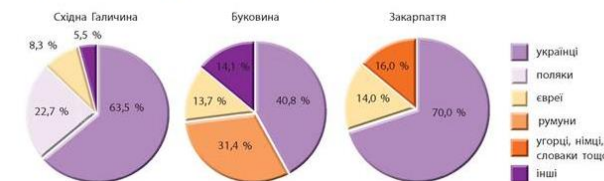
відбувався дуже повільно. В економічних відносинах між селянами й поміщиками переважали відробітки — за позичене зерно, за оренду землі, за дрова тощо. Лише наприкінці XIX ст. відробітки стали змінюватися вільнонайманою працею. Одним із найголовніших питань для селянина на той час було право користуватися сервітутами.

Сервітут — громадські землі, ліси, пасовища тощо. Неможливість ведення господарства без лісів і пасовищ була очевидною. Проте землевласники призначали заздалегідь надмірну ціну за користування ними. Сподівання тисяч селян знайти справедливість у судах були марними. Новою проблемою в житті західноукраїнського селянства стало лихварство. Селяни, змушені позичати гроші для сплати численних податків, швидко опинялися в залежності від лихварів. Ті, вдаючись до відвертого шахрайства, під приводом сплати боргу й відсотків за нього (у середньому 150—250 %) відбирали їхні господарства.

2.

Промисловість на західноукраїнських землях розвивалася сповільненими темпами. Переважна більшість промислових робітників працювала не у великій фабричній промисловості, а на дрібних підприємствах і в майстернях. За офіційними даними на 1885 р., у Східній Галичині з 55 тис. робітників на 175 підприємствах обробної промисловості з числом робітників понад 20 тис. осіб працювало лише 10 тис. осіб. У Закарпатті тоді ж було кілька таких підприємств, а в Буковині їх узагалі не існувало.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НАПРИКІНЦІ XIX СТ.

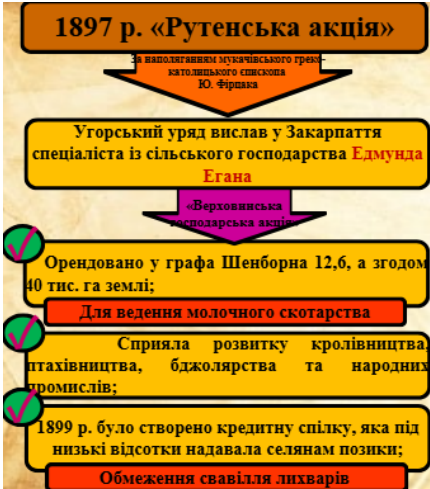
Які національні меншини проживали на території України? (Семенюк)

Робота з джерелом З повісті «Борислав сміється»

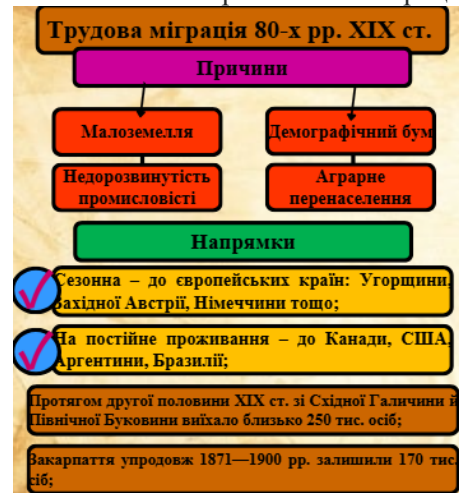
«...Звільна, важкою ходою повзли дні за днями, і життя в Бориславі для робучих людей ставало чимраз тяжче і тяжче. Здалека і зблизька, з гір і з долів, з сіл і з містечок день у день сотні людей пливли-напливали до Борислава, як пчоли до улія. Роботи! Роботи! Якої-небудь роботи! Хоть би й найтяжчої! Хоть би й найдешевшої! Щоб тільки з голоду не згинуть! - се був загальний оклик, загальний стогін, що хмарою носився понад головами тих тисяч висохлих, посинілих, виголоджених людей. Небо і землю запер бог на залізні ключі, - вся надія мужиків-хліборобів вигоріла разом з їх житом та вівсом на поруділих від спраги загонах. Худоба гинла за недостатчею паші. Не осталося нічого, як іти на заробітки, а заробітків-то якраз і не було тоді ніяких в нашій Підгір'ї - крім Борислава. От і поперлися туди бідні люди з усіх сторін, хапаючися за останнє, так, як той потопуючий хапається за стебелинку... Прочитайте фрагмент літературного твору й дайте

інформаційна
логічна

	Розвиток промисловості Характеристика ✓ В середині 80-х років XIX ст. завершився промисловий переворот; ✓ Землі розглядалися австрійською владою як джерело сировини та ринок збуту; ✓ Залучення іноземного капіталу у великій і середній промисловості; Провідні галузі ✓ Нафтодобування в Дрогобицько-Бориславському районі; ✓ соляна промисловість; ✓ Пісозаготівельне виробництво; . Заробітна платня промислових робітників у краї була в 1,5 разу меншою, ніж у центральних районах імперії. За офіційними даними австрійських установ, платня робітників у Львові становила 48—58 % заробітку робітників у Відні. У 60-х рр. XIX ст. на західноукраїнських землях розгорнулося залізничне будівництво. Першу залізницю було збудовано в 1861 р. із Перемишля до Львова. У 1866 р. залізниця з'єднала Львів і Чернівці. Протягом 80-х рр. XIX ст. через гори було прокладено залізницю між Будапештом і Львовом. Згодом Львів отримав залізничну колію до українських земель Російської імперії. Наприкінці XIX ст. протяжність залізниць у регіоні становила майже 4 тис. кілометрів. Масове залізничне будівництво не сприяло економічному піднесенню регіону, навпаки, воно призвело до розорення традиційного господарства в краї. Дешеві товари з більш розвинених регіонів імперії витіснили місцевого виробника. Західноукраїнські землі остаточно стали сировинним	Відповіді на запитання. • 1. Як автор ставиться до події та явища, про які розповідає; як він пояснює особливості формування верстви пролетаріату? (Зобків) • 2. З'ясуйте, яким було буденне життя галицького робітництва. (Дереш) • 3. Чому робітники погоджувалися на умови життя, змальовані в тексті? Стисло викладіть своє ставлення до описаних явищ. (Гуменяк) СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ЦЕНТРАЛЬНИХ ПРОВІНЦІЙ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗА ЗАЙНЯТІСТЮ В ГОСПОДАРСТВІ Східна Галичина 9,1 % 6,3 % 74,9 % 9,7 % Північна Буковина 7,6 % 6,3 % 75,0 % 11,1 % Нижня Австрія 25,0 % 41,8 % 17,0 % 16,2 % сільське господарство та споріднені галузі господарства промисловість торгівля і транспорт інші галузі Порівняй відсоток населення зайнятого у промисловості у нас та Австрії, про що це свідчить? (Миронюк) Поясніть поняття «сировинний придаток». Чому західноукраїнські землі у складі Австро-	інформаційна логічна аксіологічна Інформаційна логічна логічна
--	---	---	--

		придатком промисловості Австрії та Чехії. 3. Серед усього західноукраїнського населення становище закарпатських русинів було найтяжчим. Земельна реформа початку 50-х рр. XIX ст. вже на кінець століття вичерпала свій потенціал. 51 % селянських господарств (58 тис.) володіли земельними ділянками (телеками) площею до 1 гектара (2 гольди), тоді як для нормального ведення господарства потрібно було близько 3—5 гектарів. 128 великих землевласників мали 32,2 % земель, а найбільшими з-поміж них були Шенборни і Телекі (відповідно 466 тис. і 74 тис. гектарів). 	Угорщини називали саме так? (Маланюк) Мозковий штурм Чому іноземним інвесторам було вигідніше будувати тут нафтові вишки, а не заводи з виробництва гасу чи мастил? Як поява залізниці могла "вбити" бізнес місцевих майстрів? (Клим'юк) Робота з джерелом <i>Зі звіту угорського чиновника Е. Егана про умови життя закарпатських селян</i> <i>Міг би хто подумати, що в сих сторонах, забитих дошками від світу, бодай прожиток дешевий. Куди! Якраз навпаки! До половини зими з'їв кожний господар свої хліборобні засоби, а до жнив жив дорого купленою стравою. За все платить він на 18—20 % дорожче за міську ціну...</i> <i>Русинський селянин не бачить цілий рік ні</i>	Логічна Логічна
--	--	---	---	-------------------------------

Загострення соціально-економічних проблем у краї призвело до масової трудової еміграції селян до країн Європи, Північної та Південної Америки. Мізерні заробітки або повна їх відсутність, страх іще не розорених селян перед майбутніми злиднями, зубожіння більшості селянства, нестача землі, пошуки порятунку від голодної смерті, тягар національного гноблення й політичного безправ'я стали основними причинами еміграції.

4.

Нужденне становище західноукраїнського селянства стало проблемою і для української національної боротьби. Єдиною реальною можливістю вирвати українське населення краю зі злиднів стало розгортання кооперативного руху.

У 1883 р. В. Нагірний заснував споживчий кооператив «Народна торгівля», який створював мережу крамниць у селах і містах, де за помірними цінами можна було придбати необхідні речі для господарства селянина, оминаючи посередників. Таким чином заощаджувалися кошти селян.

м'яса, ні яйця, хіба вип'є кілька крапель молока, а у великосвяточний день з'їсть кусень житнього або пшеничного хліба. Зрешистю, його поживою є вівсяний оціпок і — коли не бракне — бульба. Не дивниця, що коли в інших гірських сторонах бачимо людей рослих і здорових, у русинському Підкарпатті подибуємо хіба недокровні, марні, пожовклі мари, безсильні, хиткі, нездалі до військової служби...

Розпука бере дивитись на сей умираючий нарід. Нині можна б навіть передбачити день, у якому останній русин утече з краю...

Якими були умови життя закарпатських селян?

Чим, на вашу думку, це було спричинено? (Раїн)

Темі еміграції галичан чимало творів присвятив видатний український новеліст Василь Стефаник. Вустами одного зі своїх героїв письменник виніс вирок еміграції як протиприродному явищу: «"Аді, видиш, де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!" і показав їй через вікно могилу». Поміркуйте над висновком В. Стефаника. Підтвердіть його слушність історичним фактажем. (Павлів)

Інформаційна
Логічна
аксіологічна

Аксіологічна
логічна

У 1892 р. була заснована страхова компанія «Дністер», що надало кооперативному руху стабільності.
Крім кредитування і страхування селян, кооперативи запроваджували серед народу сучасні методи господарювання (товариство «Сільський господар», 1899 р.), підтримували освіту, сприяли поширенню громадсько-політичної, навчальної та іншої

літератури.

Проаналізуй діаграму, який висновок можна по ній зробити? (Мочернюк)

Уявіть, що ви селянин, який любить свою землю і мову. Які три найстрашніші речі мають статися у вашому селі, щоб ви наважилися продати все майно, сісти на корабель і поплисти в невідому Канаду чи Бразилію, звідки, швидше за все, ніколи не повернетеся? (Романишин)

Як ви думаєте, які перешкоди були на шляху розвитку кооперативного руху? (Біднік)

Як ви думаєте, чому українці становили меншість у містах? (Дем'янчук)

Інформаційна
логічна

аксіологічна
особистісна

логічна

логічна

			Вкажіть на карт найбільші міста того часу. (Вівчаренко) 	<i>просторова</i>
10 хв.	VI. Систематизація знань		Визначте, які риси соціально-економічного розвитку характерні для Наддніпрянської України, а які - для західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. https://learningapps.org/watch?v=psrqb2fik21 Кросворд	<i>Логічна, інформаційна хронологічна</i> <i>Логічна Хронологічна</i>

			1. Провідною галуззю сільського господарства в краї було... 2. В складі якої держави перебували українські землі на початку 19 ст? 3. Надання грошей у борг з умовою сплати відсотків при погашенні боргу. 4. Протягом 2 пол. 18 ст. в сільському господарстві західноукраїнських земель відбувалась аграрна... 5. Прізвище спеціаліста із сільського господарства, який проводив перевірку становища краю на західноукраїнських землях. 6. Центром нафтової промисловості стало місто... 7. Вимушена чи добровільна зміна місця проживання окремих груп людей, переселення зі своєї батьківщини в інші країни з економічних,	<i>просторова</i>
--	--	--	---	---

			політичних або релігійних причин. 8. Яка галузь промисловості була найбільш розвинена в 70-х роках 19ст.? 9. Хто започаткував на західноукраїнських землях кооперативний рух? 10. Обмежене право користування землею, яке забезпечує іншому землекористувачу можливість користуватись нею з певними обмеженнями. 11. Єдиним способом врятувати українське населення від злиднів стало розгортання ... руху. 12. У 1892 році була заснована страхова компанія під назвою... 13. У 1861 році була побудована перша... Львів-Відень. 14. Заходи розроблені Едмундом Еганом дістали назву «... акція» 15. До найменш розвинених галузей промисловості належала... 16. У 1883 році Василь Нагірний заснував споживчий кооператив «Народна ...».	
3 хв.	VII. Висновки	Друга половина XIX ст. для західноукраїнських земель стала періодом суперечливої модернізації під владою Австро-Угорщини. Попри бурхливе залізничне будівництво та розвиток нафтової промисловості в Бориславі, регіон не отримав економічного процвітання, а перетворився на сировинний придаток імперії: дешеві імпортовані товари розорили місцевих ремісників, а іноземний капітал викачував ресурси (нафту, ліс, сіль). Соціальна сфера характеризувалася «демографічним вибухом» та катастрофічним аграрним перенаселенням, що за низького рівня життя та панування лихварства змусило сотні тисяч українців вдатися до першої масової трудової еміграції до Америки. У відповідь на		

		ці виклики українська громадськість розгорнула потужний кооперативний рух (В. Нагірний) та спроби державної підтримки («Рутенська акція»), які стали інструментами економічного самозахисту та національного виживання народу.																							
1 хв.	VIII. Домашнє завдання		Порівняльна таблиця Заповніть таблицю у якій порівняйте різні аспекти життя Наддніпрянщини та західноукраїнських земель. <table><tr><th>Критерій</th><th>Західна Україна</th><th>Надніпр'янщина</th></tr><tr><td>Економічні центри</td><td></td><td></td></tr><tr><td>промисловість</td><td></td><td></td></tr><tr><td>Стан сільського господарства</td><td></td><td></td></tr><tr><td>Залізниці</td><td></td><td></td></tr><tr><td>Рівень урбанізації</td><td></td><td></td></tr><tr><td>Національний склад</td><td></td><td></td></tr></table> Додаткове:	Критерій	Західна Україна	Надніпр'янщина	Економічні центри			промисловість			Стан сільського господарства			Залізниці			Рівень урбанізації			Національний склад			
Критерій	Західна Україна	Надніпр'янщина																							
Економічні центри																									
промисловість																									
Стан сільського господарства																									
Залізниці																									
Рівень урбанізації																									
Національний склад																									

			Уявіть, що ви стоїте біля стовпа з оголошеннями у Львові. Напишіть три короткі тексти, які ви там могли побачити. Складіть історичний портрет Василя Нагірного.	
--	--	--	--	--